

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

XALIDƏ RAYYƏT qızı HƏSƏNOVA

**DİLDƏ QLOBALLAŞMA VƏ TERMİNOLOGİYADA
BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏ PROSESİ**

İxtisaslaşma: HSM-060103-Dilşünaslıq (ümumi dilçilik)

Magistr elmi dərəcəsi almıyaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər:

Əsgər Qədir oğlu Quliyev,

F.ü.f.d.ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	2
I FƏSİL:	
<u>QLOBALLAŞMA VƏ DİL</u>	
1.1. Qloballaşmanın mahiyyəti	Error! Bookmark not defined.
1.2. Qloballaşmanın terminologiyaya təsiri	Error! Bookmark not defined.6
II FƏSİL:	
<u>BEYNƏLMİLƏL TERMINOLOGİYA</u>	
2.1. Terminologiyanın zənginləşmə yolları	31
2.2. Müxtəlif elm sahələrinə aid beynəlmiləl terminlər	47
NƏTİCƏ	57
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	60

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya dilçiliyində qloballaşma sahəsindəki tədqiqatların mərkəzində dayanan beynəlmiləl terminologiya məsələsi haqqında Azərbaycan dilçiliyində də müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Lakin dissertasiya işində bu mövzuda yazılmış əsərlər müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, məsələlərə müəllif yanaşmaları ön plana çəkilmişdir. Məhz buna görə də tədqiqat işinin mövzusu bu istiqamətdə aparılacaq gələcək araşdırmalar üçün konseptual baxımdan perspektivlidir. Dissertasiyanın aktuallığı məhz bu deyilənlərlə şərtlənir. Çünki dildə qloballaşmanın ən çox təzahür etdiyi dil qatı terminologiya sahəsidir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın əsas obyektı qloballaşmanın dilə təsiri və terminoloji leksikanın beynəlmiləlləşməsini doğuran dilxarici və dildaxili amillərin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyanın predmeti dildə qloballaşma və terminologiyada beynəlmiləlləşmə hadisələrinin öyrənilmə yollarıdır.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın əsas məqsədi dilin leksik qatında əsas söz qruplarından biri olan terminoloji leksikanın beynəlmiləlləşməsini öyrənmək, məsələ ilə bağlı nəzəri və təcrübi məsələləri sistemli şəkildə təqdim etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Dissertasiyada internasional terminoloji məsələlərin geniş araşdırılması nəzərdə tutulmuş və bu məqsədi həyata keçirmək üçün qarşıya bir sıra konkret vəzifələr qoyulmuşdur:

- Terminologiyanın yaranma tarixi və öyrəndiyi məsələlərin izahlı şəkildə təqdim edilməsi;
- Terminologiyada qloballaşma və beynəlmiləlləşməni doğuran dildaxili və dilxarici amillərin nəzərə alınması;

- Qloballaşma şəraitində terminoloji leksikanın istifadəsinin əhəmiyyətinin nitq faktları ilə izah edilməsi;
- Ayrı-ayrı terminoloji vahidlərin müxtəlif dillərdəki mövqeyini göstərən faktların tədqiqata cəlb edilməsi.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada əsasən təsviri, müqayisəli, bəzən də tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Bu metodlar vasitəsilə dünya, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində beynəlmiləl terminologiyanın tədqiq tarixi və dilimizdəki əhəmiyyəti öyrənilmiş, dilimizin lüğət tərkibindəki terminlərin semantik-struktur tutumundan bəhs edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın başlıca mənbələrinə dünya və Azərbaycan dilçiliyində internasional terminologiyaya həsr olunmuş elmi əsərlər, terminoloji lüğətlər, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, elektron resurslar və illüstrativ materiallar daxildir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Leksik vahidlər içərisində mühüm yeri olan beynəlmiləl terminlərin qloballaşma şəraitində öyrənilməsinə bu dissertasiyada kompleks şəkildə yanaşılmış, mövzunun bütün istiqamətləri təhlilə cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsilin bakalavriat, magistratura səviyyələri, habelə dilçilik üzrə doktorantura səviyyəsində təhsil alan tədqiqatçılar yardımçı vəsait kimi istifadə edə bilərlər. Dissertasiya işi terminologiya məsələləri ilə maraqlananlar üçün də faydalı ola bilər.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı məqalələrdə də öz əksini tapmışdır:

1. Beynəlmiləl terminologiyanın zənginləşmə yolları
2. Beynəlmiləl terminlərdə etimologiya məsələsi

Tədqiqatın strukturu və məzmunu.

Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın I fəslı “Qloballaşma və dil” adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir: “Qloballaşmanın mahiyyəti” və “Qloballaşmanın terminologiyaya təsiri”.

Birinci fəslin ilk yarımfəslində dünyada gedən qloballaşma prosesi, onun sürətli inkişafını şərtləndirən amillər haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Qloballaşan dünyada dünya xalqlarının qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri, bu münasibətlərdən doğan beynəlmiləlləşmə haqqında dilçilərin fikirlərindən sitatlar gətirilməklə müqayisələr aparılmış, elmi qənaətlər müəyyən edilmişdir. Bu prosesin mahiyyəti əhatəli şəkildə təsvir və izah edilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslinin ikinci yarımfəslində qloballaşma nəticəsində dilin leksik qatında baş verən dəyişikliklər haqqında məlumat verilmişdir. Beynəlmiləl leksikaya daxil olan bütün sözlər müəyyən qruplar üzrə qruplaşdırılmışdır.

Dissertasiyanın II fəslı “Beynəlmiləl terminologiya” adlanır. Xalqlararası iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas amillərdəndir. Dissertasiya işinin bu fəslində termin yaradıcılığının yolları haqqında da məlumat verilmiş və termin yaradıcılığının növlərinə əsasən bu fəsil iki yarımfəslə bölünür: “Terminologiyanın zənginləşmə yolları”, “Humanitar və dəqiq elmlərə məxsus beynəlmiləl terminlər”.

Tədqiqat işinin ikinci fəslinin birinci yarımfəslində terminologiyanın zənginləşmə yolları və mənbələri haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir.

Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi nəticəsində bir çox sözlərin işlənmə arealı genişlənmiş, beynəlmillik statusu qazanmışdır.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslində humanitar elmlərə dair internasionalizmlər etimoloji baxımdan araşdırılaraq əlifba sırası ilə təqdim olunmuşdur.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış təhlillər və əldə edilmiş nəticələr ümumiləşdirilmiş, “Nəticə” hissəsində sistemli şəkildə təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın aparılması zamanı çoxlu sayda yerli və xarici elmi ədəbiyyatdan istifadə olunmuş, həmin ədəbiyyatlar sistemləşdirilərək sonda “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” adı ilə verilmişdir.

I FƏSİL

QLOBALLAŞMA VƏ DİL

1.1. Qloballaşmanın mahiyyəti

Çağdaş dünyada millətlərarası iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr dünya xalqlarının bir-biri ilə daha sıx əlaqələnməsinə gətirib çıxarır. Xalqların bir-biri ilə bu cür əlaqələri, sözsüz ki, onların dilinə də təsirsiz ötürmür. Baş verən bu dəyişikliklər dildə qloballaşmaya səbəb olur. Dildə qloballaşma dedikdə, hər hansı dilə məxsus sözlərin digər xalqlar tərəfindən də qəbul edilərək istifadəsi nəzərdə tutulur. Qloballaşan dünyada bu cür bəşəri proseslərdən kənar qalan dil təsəvvür etmək, sözsüz ki, çətinidir.

Hər hansı dil az və ya çox dərəcədə qloballaşma şəraitində digər dillərlə qarşılıqlı münasibətlərdə olub söz alır və söz verir. Bunun nəticəsində dillərin leksik qatının formalaşmasında 2 tendensiya nəzərə çarpır. Bunlardan biri leksik fondun dilin öz sözləri hesabına, digəri isə yad dillərdən keçən sözlər hesabına zənginləşməsidir. Alınma sözlər arasında bir qrup var ki, bunlar bir çox dünya dillərində eyni fonetik tərkiblə işlənərək eyni mənəni ifadə edir. Belə sözlərə beynəlmiləl sözlər, yaxud internasionalizmlər deyilir. Internasionalizmlər fəaliyyətimizin müxtəlif sahələrinə aid olmaqla (iqtisadiyyat, siyasət, fəlsəfə, incəsənət, elm, texnika, kənd təsərrüfatı, kulinariya və s.) gündəlik nitqimizin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu cür sözlər milli mənşəli sözlər üçün yad olur. Bəzən isə başqa xalqın regionalist, etnoqrafik xüsusiyyətlərinin ifadəsinə xidmət edir. Bu cür sözlər dilçilik ədəbiyyatında etnoqrafizm, ekzotizm, regionalizm kimi adlandırılır.

Beynəlmiləl sözlər, adətən xarici sözlər lüğətində toplanır və orada izah olunur. Bu sözlərin bir qismi isə ümumi lüğətlərdə də əks olunur. Bəzi alınma terminlər dilə tam hopmuş sözlərlə beynəlmiləl sözlər arasında qalaraq aralıq mövqe tutmaqdadırlar. Internasionalizmlər fərqli mənbələrdən alınmaqla həm fonetik, həm də semantik oxşarlıqları ilə yadda qalır. Bu cür sözlərin

əksəriyyəti dillərin qədim dillər vasitəsilə paralel şəkildə zənginləşməsinin nəticəsi kimi meydana gəlir. Məsələn: *omonim, aristokratiya, filosof, melodiya, balet, sonata* və s.

“*İnternasionalizm*”, “*beynəlmiləlizm*”, yaxud “*beynəlmiləl termin*” adı ilə dünya dilçiliyində ümumi mənaya malik, yazılış cəhətdən bənzər, beynəlxalq səciyyəli məfhumları ifadə edən və bir sıra dünya dillərində istifadə olunan terminlər qəbul olunur. Dilimizin daxili zənginliyi hesabına, həmçinin səciyyəvi sözyaratma üsulları ilə müvafiq anlayışı ifadə etmək üçün söz yaratmaq mümkün olmadığı hallarda yad dillərdən o anlayışı bildirmək üçün terminlər alınaraq istifadə edilməyə başlayır. Dilimizin terminoloji qatının əhəmiyyətli bir hissəsini yad dillərdən keçən alınma terminlər təşkil etməkdədir.

Dilimizdə müxtəlif elm sahələrinə aid anlayışları ifadə edən sözlərin beynəlmiləl leksik vahidlərlə ifadə olunması terminoloji leksikamızın funksionallığını bildirməklə yanaşı, həm də dilimizin beynəlxalq dil ailəsi ilə əlaqələrinin qurulmasını şərtləndirir. İnternasionalizmlərin dünya dillərində geniş istifadəsi birmənalı olaraq elmi kəşflərin əhatəsinin genişlənməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı ilə bağlı olması, həmçinin millətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin təzahürü kimi qiymətləndirilir. Bu cür amillər dilləri milli leksikanın hüdudlarından çıxmağa, millətlər arasında söz mübadiləsini artırmağa xidmət edir. Millətlərarası bu münasibətlər isə elmi-texniki inkişafın daha üstün olduğu xalqların daha zəif inkişaf səviyyəsində olan xalqların dilinə üstün təsiri ilə xarakterizə edilir.

Dünya dilçiliyində beynəlmiləl terminlərin müəyyən olunmasında müxtəlif nəzəri mülahizələr mövcuddur. Bir qrup alimlər hesab edir ki, terminoloji vahidlərin beynəlmiləl hesab olunması üçün onların ən azı 3 müxtəlif sistemli dildə istifadə edilməsi vacib şərtidir. Lakin bu fikrə şübhəli yaşanan digər alimlər isə bu cür sözləri regionalizm adlandırmağa üstünlük vermişlər. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq terminlər regional leksikadan xeyli fərqlənir. İlk növbədə onu qeyd edək ki, beynəlmiləlizmlər yalnız ümumbəşəri

əhəmiyyət daşıyan anlayışların ifadəsinə xidmət etməlidir, bu isə o deməkdir ki, bu anlayışlar bir sıra xalqların həyat tərzində, məişətində, təfəkküründə mövcud olmalıdır. Bundan başqa, həmin vahidlərin bir neçə dildə istifadəsi də, şübhəsiz, vacib şərtlərdəndir. Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən sözlər isə daha çox elmi anlayış və məfhumları bildirən sözlərdir.

Ümumiyyətlə, terminlərin böyük əksəriyyəti bir çox dillərdə eyni fonetik tərkibə, orfoqrafik qaydalara malik olmaqla, eyni anlayışların ifadəsinə xidmət edir. Nümunələr üzərində buna nəzər yetirək:

Alqoritm - hər hansı məsələnin həlli üçün müəyyən olunmuş qaydalar üzrə ardıcıl tətbiq olunan əməliyyatlar sistemi;

Proton – atom nüvəsinin tərkibində müsbət elektrik yüklü hissəcik;

Neytron – atom nüvəsinin tərkibində elektrik yükündən məhrum olmuş hissəcik;

Diferensial – funksiyanın sonsuz kiçik artımının limitinə aid olan;

Funksiya - vəzifə, fəaliyyət dairəsi;

Semantika - hər hansı sözün və ya ifadənin mənası;

Dialog – iki şəxs arasında gedən fikir mübadiləsi;

Polifunksional – çoxfunksiyalı;

Derivatologiya – dilçiliyin bölməsi;

Qrammatika – söz, söz birləşməsi və cümlələrin quruluş və dəyişmələrini öyrənən dilçilik bölməsi;

Qrafika - səslərin yazıda işarəsi;

Qravitasiya – ümumdünya cazibəsi;

Semiotika - işarələr sistemindən bəhs edən dilçilik şöbəsi;

Demokratiya - hakimiyyətin mənbəyi xalq hesab olunan siyasi idarəetmə forması;

Devalvasiya – pul vahidinin dəyərinin rəsmi olaraq düşməsi;

İnflyasiya – pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi;

Akademiya – elmlərin inkişafı məqsədilə yaradılmış ali elmi müəssisə;

Metafizika - hadisələri, onların qarşılıqlı əlaqələri, ziddiyyətləri və inkişafı xaricində götürən idealist dünyagörüşü və dərkətmə metodu;

Travmatologiya - zədələr və onları müalicə üsullarından bəhs edən tibb şöbəsi;

Qalaktika – ulduzlar sistemi...

İnternasionalizmlərin yaranmasında antik yunan və latın dillərinin məxsusi rolu olmuşdur. Bu isə onunla bağlıdır ki, beynəlmiləl terminoloji vahidlərin tarixi çox qədimdir. Lakin bu ənənəni yeni yaranmış anlayışların ifadəsində də görmək mümkündür. Ona görə ki, yeni yaranan anlayış və məfhumlar müəyyən hallarda klassik dillərin leksik vahidləri əsasında adlandırılır, yaxud həmin vahidlərdən termin-söz yaradıcılığı prosesində istifadə olunur. Latındilli terminoloji vahid və birləşmələrin çoxluğunun səbəbi bu dilin tarixən elm dili olması ilə bilavasitə bağlıdır.

Terminoloji vahid və birləşmələrin müəyyən qismi ixtiraçı alimlərin ad və soyadları ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Yəni anlayışı ixtira edən alimlər, müvafiq olaraq onu öz adı ilə əlaqələndirərək adını tarixdə əbədiləşdirmişlər. Bu qəbildən olan bir neçə terminə nəzər salaq:

Amper - Elektrik cərəyanı gücünün ölçü vahidi (fransız fizikinin adı ilə adlandırılmışdır);

Pifaqor teoremi - düzbucaqlı üçbucaqda tərəflər arasındakı münasibətləri ifadə edən teorem (yunan riyaziyyatçısı Pifaqorun adı ilə adlandırılmışdır);

Avoqadro qanunu - Amedeo Avoqadro tərəfindən kəşf olunan ideal qaz qanunu (italyan fizik və kimyaçısının adı ilə adlandırılmışdır);

Arximed qüvvəsi - Mayeyə batırılmış cismə təsir edən itələyici qüvvə (yunan alimi Arximed'in adı ilə adlandırılmışdır);

Nyuton - Beynəlxalq sistemdə qüvvənin vahidi (ingilis fizik və riyaziyyatçısının adı ilə bağlıdır);

Kalaşnikov – dünyada geniş yayılmış odlu silah növü (ixtiraçısı Mixail Timofeyeviç Kalaşnikovun adı ilə bağlıdır);

Dizel - Maye yanacaq ilə işləyən mühərrik növü (alman mühəndisi Rudolf Dieselin adı ilə adlanır);

Om qanunu — Elektrik dövrəsindəki naqildə gərginlik, cərəyan şiddəti və müqaviməti arasında münasibəti müəyyən edən qanun (alman fizik və riyaziyyatçısı Georq Omun adı ilə adlandırılmışdır)...

“İnternasionalizmlər” adı ilə dünya dilçiliyində, həmçinin terminologiya şöbəsində daha geniş anlamda leksik və terminoloji vahidlər nəzərdə tutulur. Bu vahidlərin bir qismini qrafik işarə, ədədlər və s. təşkil etməkdədir.

Dilin leksik qatının zənginləşməsində iki yol müşahidə edilir: biri dilin daxili imkanları hesabına, ikincisi isə yad mənbələr hesabına. Başqa dillərdən keçən sözlərin bir qismi beynəlmiləl sözlər, yaxud da internasionalizmlər adlanır. Bu qəbildən olan sözlər təkcə bir yox, müxtəlif sistemli bir çox dillərə keçərək istifadə edilir. Yad dillərdən alınmış sözlərin hamısı, şübhəsiz ki, beynəlmiləl terminlər deyil. Onların bir qismi kütlə tərəfindən tam mənimsənilərək ümumişlək sözlərə çevrilir. İnternasionalizmlər isə elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, incəsənətin, mədəniyyətin və s. hər hansı növünə aid olmaqla məhdud çərçivədə istifadə olunur.

Çağdaş dünyada elmlər ümumi səciyyə daşımaqla müəyyən sahələrə ayrılır. Bunları bir-birindən fərqləndirən və elmlərin bu formada ayrılmasına şərait yaradan amillər, eyni zamanda, onların hər biri üçün səciyyəvi olan anlayışların müxtəlifliyi hər bir sahəyə dair məxsusi terminoloji vahidlər sisteminin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Müxtəlif elm sahələrinə aid olan əlamətlərin ümumi cəhətləri onların müstəqil formada öyrənilməsinə tələb edir. Bu səbəbdən terminologiya ilə məşğul olan dilçilərin araşdırmalarında qeyd edilən məsələlərin kompleks tədqiqi vacib məsələlərdəndir. Müxtəlif terminoloji tədqiqatların nəticələrinin komplektləşdirilməsi və bu nəticələrin həlli üsullarının qiymətləndirilməsi terminologiya sahəsində ümumi nəzəri məsələlərin əsasını

təşkil edir. Qeyd etdiyimiz məsələlərə, eyni zamanda, müxtəlif sistemli dillərin sahə terminlərinin formalaşması, həmçinin onların terminyaratma prosesi də aiddir.

Ümumi terminoloji leksika müxtəlif terminoloji sistemlər üzrə praktik çalışmalar nəticəsində qazanılan ümumiləşmələr sayəsində yaranmış olur. Beynəlmiləl terminologiya terminoloqların əməyi nəticəsində meydana gələn universal müddəalarla bağlı inkişaf etməkdədir. Bu fikri izah etməli olsaq, elmlərin indiki səviyyədə bir neçə sahəsi ilə əlaqəli araşdırma aparmaq terminologiya şöbəsinin bu sahələr ilə bağlı anlayışlarının məzmununu doğru dərk etməyi bizdən tələb edir. Məsələyə bu baxımdan yanaşsaq, beynəlmiləl terminologiya sahə terminlərinin məcmusu kimi meydana çıxır.

Beynəlmiləl terminologiyanın tədqiqində bu müddəalar mütləq nəzərə alınmalıdır:

- a) Terminologiyanın qarşısında dayanan başlıca funksiyalardan biri elmi-texniki məlumatlar əsasında təşəkkül tapan anlayışların əlamətlərini öyrənmək;
- b) Mövcud dil vahidləri ilə bağlı olan xarakterik cəhətləri və dil xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək;
- c) Müxtəlif sistemli dillərdə təzə yaranmaqda olan terminoloji vahidlərin ümumiləşdirilməsinin uyğun yollarını müəyyən etmək;
- d) Dilin terminoloji qatında yer alan universal dil vahidlərini müəyyən etmək;
- e) Müxtəlif elm sahələrinə aid olan terminlər sisteminin formalaşma və təşəkkülünü araşdırmaq;
- f) Dünyada mövcud olan terminoloji məktəblərin praktiki nəticələrini öyrəni bilavasitə sistemləşdirmək.

Yuxarıdakı mənzərədən aydın olur ki, qeyd olunan bütün məqsəd və vəzifələrin həll yollarının müəyyənləşdirilməsi fasiləsiz qloballaşmaqda olan və elmi-nəzəri, mədəni areala qovuşaraq bütövləşən terminologiya elminin inkişafında əvəzsiz xidmətlərdir. Bu səbəbdən terminoloji leksikanın mühüm

məsələlərinin həll yollarını müəyyənləşdirmək, bu prosesdə baş verən dəyişmələri müşahidə etmək bu elmin qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdəndir.

Son zamanlar xalqlararası beynəlxalq münasibətlərin inkişafı, təfəkkürdə, demokratik inkişafda ümumiliklərin mövcud olması, Avropa ölkələri ilə inteqrasiya prosesi dünya dillərinin zənginləşmə qaynaqlarına ciddi təsir göstərir. Bugünkü gün Avropa mənşəli terminoloji vahidlər dilimizdə də terminlərin yaranmasına təsir edən mühüm mənbələrdəndir. Müasir texniki avadanlıqlara, o cümlədən kommunikasiya, kosmos, kibernetika, informatika ilə bağlı anlayışlara nəzər saldıqda, başqa dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlərdən istifadənin üstünlüyünü görmək mümkündür.

Tarixin müxtəlif dövrlərində Avropa dillərindən rus dilinin vasitəçiliyi ilə dilimizə keçən çoxlu sayda beynəlmiləl terminlərin şahidi oluruq. Qloballaşan dünyada bu cür terminoloji vahidlərin alınması xalqların təfəkkürünün inteqrasiyası kimi qiymətləndirilir. Bilirik ki, xalqımız müxtəlif dövrlərdə dünya xalqları ilə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr quraraq inkişaf etmişdir. Bu inkişaf yalnız qeyd etdiyimiz sahələri əhatə etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, elmin müxtəlif sahələrinə də sirayət etmişdir. Elmlərin inkişafı isə öz növbəsində dilin leksik qatının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Dilin leksik qatında gedən dəyişikliklər daha çox terminoloji leksika ilə bağlı olur.

Müstəqillik dövründə dünya xalqları, xüsusilə də Avropa ilə qurulmaqda olan əlaqələr əcnəbi dillərdən sözləmə sistemini formalaşdırmış, terminoloji leksikamızda Avropa terminlərinin dinamizmini daha da sürətləndirmişdir. Dilçiliyimizdə Avropa mənşəli terminlər bir neçə aspektdən araşdırılmışdır. Elmi tədqiqatlarda, dərs vəsaitlərində bu dillərdən alınan terminlər rus dili və bu dilin bilavasitə iştirakı ilə olan alınmalar problemi daxilində geniş şərh olunmaqdadır. Tədqiqat işlərinin bəzilərində bu məsələlərə xüsusilə yer ayrılmış, geniş izah edilmişdir. Misal olaraq, A.Qarayevin “Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar” əsərində Avropa dillərindən keçən leksik vahidlərin alınma üsulları və vasitələri dəqiqləşdirilmiş, semantik xüsusiyyətləri və mənşəyi

məsələlərinin xüsusi təhlili aparılaraq dilimizdə mənimsənilməsi yolları da qeyd edilmişdir [33, s. 70].

Dilçiliyimizdə Avropa dillərindən keçən alınmalarla bağlı yazılmış ilk tədqiqat əsəri N.B.Məmmədova məxsusdur. Dissertasiya “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər” adı altında tədqiq olunmuş, burada internasionalizmlərin dilimizdə istifadə formalarından, onların fonetik, leksik və semantik xüsusiyyətlərindən geniş danışılmışdır. [48, s. 45].

Son illərdə Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən birbaşa keçməkdə olan leksik alınmaların sayı xeyli artmaqdadır. Bütün bunlar Avropa terminlərinin sistemləşdirilməsi, bölgülər üzrə qruplaşdırılması və elmi-texniki internasionalizmlərin normalaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Bu cür təsnifatlarda alınma terminoloji vahidlərin reseptor dildə hansı səviyyədə istifadə imkanları qazanması, qəbul edən dilin daxili tələblərini ödəyib-ödəməməsi kimi məsələləri müəyyənləşdirmək mühüm şərtlərdəndir. Ona görə ki, elmin ayrı-ayrı sahələri dünya dilləri arasında rabitənin əsas vasitələrindən olmaqla, müəyyən qədər beynəlmiləl kontekstə əsaslanır. Avropa mənşəli internasionalizmlərin dilimizin ayrı-ayrı sahələrində istifadə imkanları da müxtəlifdir. Yəni texniki elmlərə, o cümlədən fizika, kibernetika, informatika, kosmonavtika kimi sahələrə aid olan internasionalizmlərin keçməsi daha çox beynəlxalq koordinasiya ilə əlaqədardır.

Müstəqillik illərində dilimizin alınma terminlər hesabına zənginləşməsinin mənbələri əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli dəyişikliyə uğramışdır. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə bilavasitə əlaqəli şəkildə meydana gəlməkdədir. Sovetlər dönəmində Avropa dillərindən dilimizə keçən internasionalizmlərin hansı dilə aid olmasından asılı olmayaraq rus dili vasitəsilə keçirdi. Son illərdə dünya dillərində baş verən iqtisadi, mədəni əlaqələrin nəticəsi olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyilləri artmış, terminoloji vahidlərin mübadiləsində müxtəlif aspektli əlaqələrin yarandığı dillərə üstünlük verilməyə başlamışdır.

Keçən əsrin son onilliyindən başlayaraq Avropa xalqları ilə münasibətlərin inkişafı nəticəsində dilimizə keçməkdə olan terminoloji vahidlərin mənbəyində dəyişiklik baş verdi. Avropa dillərindən sözlərdə vasitəçi dil olan rus dilinin yerini ingilis dili tutmağa başladı. Bu isə öz növbəsində ölkəmizin öz müstəqilliyini bərpa etməsi ilə bilavasitə bağlı idi.

Bir qrup araşdırmaçıların fikrincə, beynəlmiləl terminlərin alınma səbəbi məhz texniki terminlərin yaranmasında meydana gələn çətinliklərlə bağlıdır. Bu barədə R.Cəfərov qeyd edir: “Rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlərin alınma işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu, hər şeydən əvvəl texniki alətlərə, aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır” [17, s.24].

Dil faktları sübut edir ki, müxtəlif tarixi dövrlər ərzində elmi inkişaf səviyyəsinə görə öndə olmuş yunan, ərəb, latın, türk, rus, ingilis, fransız, alman da digər xalqlar daha az inkişafda olan xalqların dilinə və mədəniyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərərək həmin xalqların dilində elmi terminlər qatının beynəlmiləlləşməsində vacib rol oynamışlar. Terminoloji qatın beynəlmiləl fondunun formalaşma prosesi araşdırmaçıları daim düşündürən məsələlərdən biri olmuşdur. Çünki bu, beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biri olmaqla, bütün dünya elmini əhatə edən problemdir. YUNESKO-nun keçən əsrin altmışıncı illərində məhz bu məsələ ilə əlaqədar xüsusi bir komitə yaratmağı da buna sübutdur. Yeni yaradılmış həmin Məsləhət Komitəsinin vəzifələrindən biri də elmi-texniki məfhumların əlaqələndirilərək vahid terminlər sisteminin yayılmasını təmin etmək idi.

Terminoloji sistemin beynəlmiləl fondunun əhatəli formada araşdırılması da vacib məsələ kimi önə çıxmış, sosiolinqvistikanın araşdırma obyektii olaraq nəzərləri cəlb etmişdi. Buna səbəb bu günədək elmi-texniki terminoloji sistemin əhəmiyyətli qismini internasionalizmlərin təşkil etməsi idi. Bu anlayışlar isə terminologiyada çətinlik yaratmayaraq, mütəxəssislər arasında milli terminoloji

vahidlər kimi işlənir, dəqiq desək, terminlər qatında milli terminlərlə “qaynayıb-qarışır”.

1.2. Qloballaşmanın terminologiyaya təsiri

Çağdaş dünya dillərinin leksikasında əhəmiyyətli mövqe tutan, onların qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsinə və yaxınlığı olmayan dillərin bir-birinə inteqrasiya etməsinə xidmət göstərən söz qruplarından ən əsası beynəlmiləl terminlərdir. Dövlətlərin bir-biri ilə elmi və iqtisadi mübadilə prosesi, elmi-texniki avadanlıqların ümumdünya səviyyəsində istifadəsinin genişlənməsi, eyni zamanda, xalqların müxtəlif sənət sahələri üzrə qurduqları əlaqələr dillərin qarşılıqlı münasibətlərinin yaranmasına və inkişafına səbəb olur.

Beynəlmiləlləşmə prosesi son zamanlarda əhəmiyyətli şəkildə tədqiqata cəlb olunmaqdadır ki, bu da öz növbəsində müxtəlif dillərdə sözlərin işlənmə dairəsi, mahiyyəti, ayrı-ayrı dillərdə onların funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi fərqli mülahizələrin yaranmasına şərait yaratmışdır. Sözlərin beynəlmilləlik qazanması üçün müxtəlif şərtlərin irəli sürülməsinə baxmayaraq, ortaq fikir kimi qəbul edilmişdir ki, minimal olaraq üç və yaxud daha çox dildə işlək olan sözlər beynəlmiləl hesab edilə bilər. Məhz linqvistik baxımdan beynəlmiləl terminlərin istifadə olunduğu bütün dillərdə eyni anlayışı bildirməsi, eyni fonetik quruluşa və orfoqrafik şəkllə malik olması mütləqdir. Məhz bu cəhət həyatın müxtəlif sahələrinin beynəlxalq aləmdə ümumiləşdirilərək bir şəkllə salınması, anlaşılıqlılığının təmin olunması üçün çox əhəmiyyət kəsb edir. İnternasional terminologiyanın bu əlamətləri onların yayılmasını zamanla sürətləndirir və istifadə edən xalqların sayını daha da artırır.

Beynəlmilləşmə prosesi ilə bağlı dünya dilçiliyində həm elmi, həm də praktik cəhətdən diqqəti cəlb edən bir sıra məsələlər var, bunların araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan beynəlmilləl terminologiyada etimon dil məsələsinin tədqiqinə o qədər də əhəmiyyət verilmir. Belə ki, internasional terminologiya bir çox dillərin leksik fonduna daxil olduğu üçün aralıq dillər nəzərləri özlərinə dha çox cəlb etməkdədir. Bu isə əksər hallarda mövcud sözü qəbul edən və aralıq dilin aid olduğu coğrafi mühit, həmin dillərdə özünü göstərən müxtəlif mədəni, elmi və ictimai münasibətlərlə əlaqədardır. O da məlumdur ki, heç bir şəkildə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdə olmayan xalqların, onların dillərindəki söz ehtiyatının mübadilə prosesi mümkün deyil, bu səbəbdən internasionalizmlərin də qəbul edilməsi üçün uyğun şərait mövcud olmur. Bu qəbildən olan leksikanın alınıb istifadə edilməsi üçün həm coğrafi amillərin, həm də dünya xalqlarının qarşılıqlı müxtəlif səciyyəli əlaqələrinin mövcudluğu əsas şərtlərdəndir. Coğrafi amilin əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edilməsinin nəticəsində bir sıra elmi araşdırmalarda internasionalizmlər ilə regionalizmlər qarşı-qarşıya qoyularaq bir-birindən tamamilə fərqləndirilir, az hallarda isə bu anlayışlar bir-birinə bərabər tutulur. Bu məfhumlar məna baxımından bir-birində ciddi şəkildə fərqlənməsinə baxmayaraq, bir çox internasionalizmlər, eyni zamanda həm də regionalizmlərdir.

Dünya dilçilik elmində internasional terminlərin etimologiyası ilə bağlı geniş yayılmış mülahizələrdən biri bu qəbildən olan sözlərin böyük bir qisminin antik yunan və latın dilləri əsasında yaranması ilə bağlıdır. Buna baxmayaraq, dünya dilçiliyinə də məlum olduğu üzrə, bir çox türk dillərinin internasional leksikanın yaranmasında böyük rolu vardır, bunu isə türk xalqlarına məxsus olan qədim türkdilli mənbələr və tarixi abidələrin mövcudluğu aydın şəkildə sübut edir. Həmin qədim dillər əsasında təşəkkül tapmış, yaxud elementlərini bu dillərdən almış olan terminoloji leksika bir-birindən daha uzaq coğrafi ərazidə yerləşmiş digər dillərdə, həmçinin bizim dilimizin də daxil edildiyi Qafqaz arealında geniş şəkildə istifadə edilməyə başlamış, Azərbaycan dilinin internasional terminologiyasının təşəkkülünə birbaşa təsir göstərmişdir.

Başqa türk dillərində olduğu şəkildə, Azərbaycan dilində də rus dilinin vasitəçiliyi ilə Qərbi Avropa dillərindən xeyli sayda terminoloji vahidlərin alınması müşahidə olunduğu kimi, əksinə olaraq, rus dili də həmçinin türk dilləri vasitəsilə müxtəlif sahələrə aid leksik vahidlər, xüsusilə də terminoloji vahidlər almışdır ki, bunun da səbəbi tarixin müxtəlif dövrlərində yaranan proseslərlə birbaşa əlaqədardır. A.V. Kalininin də dediyi kimi, rus dilinə keçmiş türk sözlərinin böyük bir qismini monqol-tatar hücumları zamanı alınmış türk sözləri təşkil edir. [11, s. 46]. Həmin dövrlərdə qarşılıqlı zənginləşmə prosesi zamanı dillərdən bir-birinə keçən sözlərin içərisində hərbi əməliyyatlar, müharibə və s. ilə bağlı olan sözlər çoxluq təşkil edirdi. Bundan sonrakı dövrlərdə müharibələr bir-birinə ən uzaq ərazilərdə məskunlaşan xalqların ticarət, din, mədəniyyət və s. sahələrə aid terminoloji vahidlərinin qarşılıqlı yayılmasına şərait yaratdı. Yəni müxtəlif mənşəli dillərdə alınma vahidlərin meydana çıxması, həmçinin antik internasionalizmlərin formalaşma prosesi başlandı. Müxtəlif sistemli dillərin bir-birinə təsiri güclü tərəfin zəif tərəfə nüfuz etməsi ilə xarakterizə olunur. Nəticədə isə ayrı-ayrı dillərdə ortaq ortaq terminoloji vahidlər yaranır. Bu proseslər zamanı bir çox türk mənşəli sözlər beynəlmilləşərək ortaq dil elementlərinə çevrilir.

Tarixin müxtəlif dövrlərində türkiyəli tarixi şəraitlə və ayrı-ayrı amillərin təsiri ilə coğrafi baxımdan yaxın olan xalqların dillərinə keçərək beynəlmillik qazanmışdır. Bu cür terminoloji vahidlərin mənbəyi, əlbəttə ki, türk dilləri hesab olunur, yayıldığı dillərdə isə internasional termin kimi qəbul edilir. Dilimizin terminoloji qatında yer alan və adətən alınma termin təsiri bağışlayan *yatağan*, *qarovul*, *tabur*, *donanma* kimi bəzi sözlər türk xalqlarının və onlara yaxın ərazilərdə yaşayan digər xalqların dillərində oxşar, yaxud eyni məfhum ifadə edərək internasional terminlərin yaranmasına təsir etmişdir. Müxtəlif türk sözlərinin beynəlmillət səciyyə qazanması uzun inkişaf dövrü keçərək bugünkü səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Türk mənşəli *ordu* sözü bu baxımdan diqqəti daha çox cəlb edir. Keçmiş Sovet respublikaları dairəsində *rota* şəklində işlənməkdə olan bu söz fars və ərəb dillərində *ordi* və ya *urdi* olaraq istifadə olunmaqdadır. Ehtimal var ki, *orta* sözü yerdəyişmə (metateza) hadisəsinə uğrayaraq *rota*

şəklinə düşmüş, sonra isə yenidən alınma söz kimi dilimizə daxil olmuşdur. S.Xəlilova da öz araşdırmalarında bu termini beynəlmiləl termin olaraq qiymətləndirmişdir. XVII əsrə aid türkdilli abidələrdə *orta* sözünə hərbi birləşmə, hissə, qoşun növü anlamında rast gəlinməkdədir. [28, s. 70].

Çağdaş dünya dillərinin bir çoxunda ortaq hərbi termin kimi istifadə olunan *kapitan* sözü türkdilli xalqların vasitəsilə beynəlmiləllik qazanmışdır. Bu söz italyan dilindən türkdilli xalqların dilinə keçərək, aralıq dili vasitəsilə isə fars, ərəb və rus dillərinə inteqrasiya etmişdir. Bu formada beynəlmiləllik qazanan bir neçə söz-termin və onların mənalarına nəzər salaq:

1. Yatağan - əyri uclu xəncər mənasını ifadə edən silah növü;
2. Qarovul - tüfəngin lüləsinin ucunda nişan almaq üçün yerləşdirilən kiçik çıxıntı, arpacıq;
3. Donanma - ölkənin hərbi və ya ticarət gəmilərinin cəmi, flot;
4. Alay - diviziyanın tərkibinə daxil olan müstəqil qoşun vahidi;
5. Onbaşı - on nəfərə başçılıq edən hərbi qulluqçu;
6. Yaraq - silah, hərbi sursat;
7. Bölük - piyada və ya xüsusi qoşun hissələrinə aid batalyonun tərkibində əsgəri hissə, rota;
8. Sultan qvardiyasını təşkil edən türk piyada qoşununun üzvü;
9. Taqım - rota, eskadron və ya topçu bölməsi, bu bölməni təşkil edən əsgər dəstəsi;
10. Top - artilleriya silahlarının ümumiləşdirilmiş adı, artilleriya topu;
11. Yüzbaşı - Azərbaycan kəndlərində icma tərəfindən seçilən inzibati vəzifə sahibi;
12. Tabur - batalyon;
13. Çavuş – Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində kiçik komandir rütbəsi. [11, s. 125].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz və bu qəbildən olan bir sıra hərbi mənə daşıyan beynəlmiləl terminlər var ki, bunlar əksər türk dilləri ilə bərabər, yaxın arealda

yerləşən müxtəlif sistemli digər dillərdə də istifadə edilir, həmçinin aid olduğu mənbə dilin fonetik və semantik tərkibini qoruyub saxlamaqdadır. Çünki bu sözlər internasional terminlər üçün başlıca şərt kimi qəbul edilən tələbə - ən az üç müxtəlif sistemli dillərin leksikasında yer alma tələbinə tam şəkildə cavab verir.

Terminlərin tədqiqində əhəmiyyətli olan məsələlərdən biri də mürəkkəb terminlərlə terminoloji birləşmələrin bir-birindən fərqi və oxşarlıqlarını üzə çıxarmaqdır. Ümumiləşmə aparıldıqda, mürəkkəb termin və terminoloji birləşmələrin bir sıra xüsusiyyətlərinə görə eyniləşdirildiyini görmək mümkündür. Daha da aydınlıq gətirsək, həm mürəkkəb terminlər, həm də terminoloji birləşmələr məna və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnmə nəticəsində meydana gəlir. Qeyd etdiyimiz cəhətlər hər iki kateqoriyaya aid olan sözlər üçün mühüm şərt hesab olunur. Buna baxmayaraq, həmin anlayışları tamamilə eyniləşdirmək yanlışdır. Belə ki, mürəkkəb terminləri əmələ gətirən komponentlər bir-biri ilə birləşərək tamamilə sabitləşmiş, həm məzmun, həm də formaca inkişaf etmişdir. Müəkkəb sözlərin tərəfləri aid olduqları nitq hissələrinə məxsus xüsusiyyətləri itirdiyi kimi mürəkkəb terminlə də monolitləşir və digər sözlərlə əlaqələnməsi zamanı sadə sözlərin əlaqəsinə xas olan əlamətləri özündə daşıyır. Terminoloji birləşmələrdə isə belə xüsusiyyətlər yoxdur. Üstəlik, terminoloji birləşmələr mürəkkəb terminlərdən həm də vurğusuna görə də fərqlənir. Belə ki, mürəkkəb terminlər bir vurğu altında deyildiyi halda, terminoloji birləşmələri təşkil edən sözlərin hər biri müstəqil vurğuya malik olur və ayrı yazılır. Məsələn, baş cümlə, söz birləşməsi, informativ funksiya, xətti funksiya, kimyəvi reaksiya və s. Müəkkəb terminoloji vahidlər isə adından göründüyü kimi, vahidləşərək ayrılıqdakı vurğularını itirir, vurğu yalnız ikinci terminin üzərinə düşür. Məsələn, yarımkeçirici, mikroorqanizm, havakəməri, elektromaqnit və s. Bundan başqa, terminoloji birləşmələrin tərəfləri mütəhərrik olur. Belə ki, bir komponenti digəri ilə, başqa terminlə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, “elektrik sahəsi” birləşməsindəki hər iki tərəfi başqa sözlə ifadə edə bilərik: “elektromaqnit sahəsi”, yaxud “elektrik cərəyanı”. Müəkkəb terminlərdə isə bunu etmək mümkün olmur. Terminoloji birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr özünü

aydın şəkildə göstərdiyi halda, mürəkkəb terminlərdə buna rast gəlinmir. Məsələn, parçalanma reaksiyası, dillərin zənginləşməsi, birdəyişənli tənliklər ifadələrində həm söz birləşməsi konstruksiyalarını (qrammatik şəkilçilərlə bağlanma), həm də sintaktik əlaqələri görə bilərik. Belə nəticəyə gəlirik ki, həm daxili, həm də zahiri cəhətləri nəzərdən keçirdikdə başa düşülür ki, terminoloji birləşmələr ilə mürəkkəb terminlər bir-birindən fərqlənir.

Dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri də termin və söz probleimidir. Keçən əsrdən bu mövzuda fikir ayrılıqları ilə əlaqədar araşdırmalar aparılsa da, hələ də müəyyən məqamlarda dəqiq fikir yürütmək mümkün olmur. Bu anlayışlar arasında, zahirən də göründüyü kimi, oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Terminoloji vahidlər elmi üslubun əsas informativ leksik vahidləri olmaqla bu üslubun formalaşmasında və inkişafında mühüm rola malikdir. Termin öz təbiətinə görə ikili xarakter daşıyır: birincisi, ümumxalq ədəbi dilinə aid anlayış ifadə etməsi, ikincisi isə xüsusi kommunikasiya sahəsinə aidliyini quruyub saxlaması. Terminlərin hamısı sözdür. Amma dildəki bütün sözlər termin deyildir. Terminlər adi sözlərdən fərqli olaraq, özünəməxsus səciyyə daşıyır. Terminlərin əsas funksiyası nominativ funksiyadır. Bundan başqa, terminlər həm də definitiv funksiya daşıyır. Terminlərdən fərqli olaraq, adi sözlərin ifadə etdiyi mənalar tarixi inkişaf nəticəsində dəyişir, bu zaman həmin sözün aid olduğu müxtəlif leksik və semantik kontekstlər vacib rol oynayır. Terminlərin mənaları isə bundan fərqli olaraq yalnız elmin inkişafı ilə, yaxud yeni elmi istiqamətlərin və yeni baxışların formalaşması ilə dəyişə bilər. Məhz bu səbəbdən terminlərin mənası kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilmir.

Terminlərin məzmununda hər hansı hadisə, proses və ya əşyaların ən mühüm əlamətləri öz əksini tapır, həmçinin bu cəhət terminoloji vahidlərin dəqiqliyi müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri olaraq meydana çıxır. Qeyri-terminoloji leksik vahidlərdə isə terminlərdən fərqli olaraq anlayışın əsas və ya əlavə əlamətlərinin fərqləndirilməsinə, hər hansı şəkildə önə çəkilməsinə ehtiyac yaranmır. Bundan başqa, terminlərdə onların ifadə etdiyi anlayışlar arasındakı məntiqi əlaqə və münasibətlərin xüsusiyyətlərinə uyğun sistemətlilik özünü

göstərir, bu da öz növbəsində terminoloji sahənin digər elementləri ilə sistem yaratmağa kömək edir. Terminlərin sistemlilik prinsipi həm onun formasında, həm də məzmun planında aydın formada özünü göstərir. Adi leksik vahidlərdə isə bu xüsusiyyət daha az özünü büruzə verir, yaxud ümumiyyətlə hiss olunmur.

Terminlər üslubi cəhətdən neytral hesab edilir. Bu o deməkdir ki, onlar hansı üslubda istifadə edilməsinə baxmayaraq, eyni mənəni ifadə edir. Qeyri-terminoloji leksik vahidlər terminlərdən fərqli olaraq məruz qaldığı üslubi şəraitlə əlaqədar olaraq məcazi mənalar da qazana bilir.

Son zamanlar dilçiliyimizdə terminlərin tədqiqinə meylin artması aydın şəkildə özünü göstərir. Bu, əslində H.Zərdabinin başlatdığı və keçən əsrin əvvəllərində də davam etdirilmiş ümumi dil quruculuğu məsələsinin yenidən və hərtərəfli şəkildə canlanması ilə əlaqədardır. Xalqın sosial, mədəni səviyyəsinin inkişafı da onun öz dilinə olan qayğısına müsbət mənada təsir edən amillərdəndir. Bu səbəbdən termin yaradıcılığı müasir dövrdə daha ciddi axtarışlar tələb etməkdədir. Dilimizdə termin yaratma məsələsi mühüm elmi əsas və qanunauyğunluqları olan məsələlərdəndir. Bu mövzuda araşdırma aparan tədqiqatçıların hər biri termin yaradıcılığında xalqın öz dilini əsas mənbə hesab edir. Bu səbəbdən xalq dilinin ayrılmaz hissəsi olan dialekt və şivələrin də bu prosesdə rolunu yox saymaq olmaz. Lakin terminologiyanın zənginləşməsində şivələrin rolunu vacib sayan mütəxəssislər kifayət qədər buna misal çəkməkdə çətinlik çəkirlər. Xalq dilində istifadə edilən yüzlərlə, hətta minlərlə dialektizmlər vardır ki, onları üzə çıxarmaqla ədəbi dilimizin terminoloji qatını öz dilimiz hesabına bir qədər də zənginləşdirmək olar. Bu cəhət, həmçinin dilin saflığına xələl gətirən alınma terminoloji vahidlərin də nisbətən azalmasına gətirib çıxarar. Bu baxımdan xalq dilində işlənən bu cür sözləri 3 böyük qrupa ayırmaq olar:

1. Şivələrdə hazır şəkildə istifadə edilən sadə sözlər;
2. Morfoloji yolla düzələn leksik vahidlər;
3. Sintaktik üsulla əmələ gələn terminlər.

Sadə sözlər dedikdə, bugünkü gün tərkibinə görə parçalanmayan vahidlər nəzərdə tutulur. Bunlar elə sözlərdir ki, onların ifadə etdiyi anlayışa qarşı ədəbi

dildə başqa vahid yoxdur və həmin şivə termini mövcud anlayışı dəqiqliyi ilə ifadə edə bilər. Bu cür sözləri istifadə etməklə həm onlara geniş arealda işlənmə imkanı verilir, həm də ədəbi dilə keçməkdə olan uyğunsuz alınmaların qarşısı alınmış olur. Bununla da dilimizin daxili qayda-qanunlarına tabe olan yeni leksik vahidlər qazanmış oluruq. Buna misal olaraq, ədəbi dildə işlənən kənd təsərrüfatı termini olan, fransız mənşəli “nektar” sözünü göstərə bilərik. Bu söz dilimizin əsas qanunlarından olan ahəng qanununu pozur. Şivələrimizdə buna qarşı istifadə edilə biləcək “nırt” sözü vardır ki, mənası baş şirəsi, yaxud bitkilərdən alınmış şirə anlamına gəlir.

Morfoloji üsulla əmələ gələn sözlərdə ədəbi dildə istifadə edilən sözdüzəldici şəkilçilərin şivə sözlərinə əlavə edilərək yeni terminlər yaratdığının şahidi oluruq. Bunlara aid nümunələrə nəzər salaq:

Tıxac – tompon. Milli mənşəli feil olan “tıxa” kökünə leksik şəkilçi əlavə edilərək düzəlmiş sözdür. Alınma terminin ifadə etdiyi mənanı tamamilə əvəzləyə bilər, ona qarşılıq olaraq işlənir;

Bandax – ban kökünə sözdüzəldici şəkilçi əlavə edilməklə yaranan kənd təsərrüfatı terminidir. Mənası isə qış üçün saxlanılan meyvə yığını deməkdir. Ban sözü keçid şivələrdə evin damı, çardaq mənasını daşıyır və orada saxlanılan qışlıq meyvələr banlıq hesab olunur.

Terminologiyamızın təşəkkülü bizi əhatə edən hər bir elm sahəsi ilə müəyyən dərəcədə əlaqədar olmaqla, elmin bütün sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərini ifadə etməyə qadirdir. Bildiyimiz kimi, dildə mövcud olan terminlər hadisə, əşya və proseslərin ən ümumi və səciyyəvi əlamətlərinin ifadəsinə xidmət edir. Belə ki, terminoloji vahid hər hansı anlayışı nə dərəcədə dəqiq xarakterizə edərsə, o ifadənin dildə termin kimi sabitləşmə potensialı artaraq dilin terminoloji sistemində özünə yer alır. Lakin bu o mənaya gəlmir ki, termin yalnız bir məfhumu ifadə etməlidir və əks halda, onun dildə istifadəsi məhdudlaşır. Əksinə, dünya dillərində bir sıra faktlar göstərir ki, terminoloji vahid kimi mövcud olan bir söz bir neçə elm sahəsində terminoloji funksiya

daşıyaraq fərqli anlayışlar ifadə edə bilər. Buna aid bir neçə nümunəyə nəzər yetirək:

Bazis - Müəyyən cəmiyyətin üstqurumunun real əsasını təşkil edən ictimai istehsal münasibətlərinin məcmusu, bazis və üstqurum. Bu sözə dilçilikdə, coğrafiyada, kimyada, fizikada və s. elmərdə rast gəlmək mümkündür;

Amorf – qeyri-kristallik bərk metallar və onların ərintiləri. Bu terminə kimyada, fizikada, neft sənayesində, hətta dilçilikdə də təsadüf olunur;

Assimilyasiya - Bir xalqın başqa bir xalqın dilini, adətlərini və sairəni qəbul etməsi nəticəsində onun içərisində əriyib getməsi. Zorakı assimilyasiya. Latın mənşəli olan bu alınma terminə müxtəlif elm sahələrində rast gələ bilərik: dilçilikdə, politologiyada, biologiyada və s.

Bu cür çoxmənalı terminoloji vahidlərin elmin bir neçə sahəsinə xidmət etməsi müsbət hal hesab edilməlidir.

Dildə termin yaradıcılığı prosesi 2 istiqamətdə özünü göstərir:

1. Dilin daxili inkişafı ilə əlaqədar yaranan terminlər;
2. Alınma sözlər hesabına dildə işləklilik qazananlar.

Elmin və texnikanın inkişafı dedikdə, bu inkişaf əlaqədar olaraq beynəlmiləl terminoloji leksikanın da inkişafı nəzərdə tutulur, bu zaman yaranmış yeni terminoloji vahidlər dünyanın müxtəlif dillərində özünə yer tapır. Müəyyən hallarda dilin saflığının qorunması üçün çalışan bəzi mütəxəssislər bu cür beynəlmiləl terminləri öz dillərində olan terminlərlə əvəzləməyə çalışaraq uğursuz nəticə ilə qarşılaşırlar. Bu fikri dilimizdəki faktlarla izah edə bilərik. Hamının asanlıqla başa düşdüyü, alınma termin olan “viza” sözünü bir zamanlar dilimizdə ümumişlək olan “icazə” sözü ilə əvəzləməyə çalışmışlar. Nəticədə aydın olmuşdur ki, icazə sözünün ifadə etdiyi mənalar viza sözünü bütün məqamlarda əvəzləyə bilmir. Bu qəbildən olan çoxlu sayda nümunələr göstərmək olar. Bir məsələni unutmamaq lazımdır ki, yuxarıdakı nümunəyə oxşar geniş istifadə kütləsinə malik olan beynəlmiləl terminləri hər zaman milli qarşılığı ilə əvəz etmək uğurlu alınmır. Uzun müddət ərəb və fars dillərindən dilimizə keçmiş,

lakin ümumişləklilik qazanmış bəzi sözlərə dilimizdə qarşılıq axtarıldı. “Təqaüd” sözünün yerinə mətbuatda “kəsim”, “kəsəmət” kimi milli ekvivalentlər verilməyə başladı. Yaxud qəbilə, nəsil, etnos sözlərinə qarşılıq olaraq “soy” sözü geniş istifadə imkanlarına sahib oldu. Bu prosesin tamamilə əksini də dilimizdə görə bilərik. Məsələn, “məhsuldar” yerinə “gəlirli”, “verimli” sözləri istifadə edilməyə başladı.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir sözün, yaxud terminin dildə istifadə imkanlarını xalq özü müəyyənləşdirir. Əgər termin uğurlu seçilibsə, xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq istifadə dairəsi genişlənir. Əksinə, düzgün seçilməyən, anlaşıqsız terminlər isə xalq tərəfindən qəbul edilmir və dilin terminoloji qatında özünə yer tapa bilmir.

Terminlərin seçilib istifadə edilməsində dilin daxili qanunauyğunluqları ilə bərabər başqa sosial təsirlər də nəzərə alınmaqdadır. Bu mənada, xalqın sosial tərkibinin inkişaf etməsi ilə bağlı olaraq dilimizin inkişafı da məhz dialektik vəhdətdə özünü büruzə verir.

Digər sahələrlə yanaşı, mətbuatın da terminoloji vahidlərin dilə gətirilməsində əvəzsiz rolu vardır. “Əkinçi” qəzetinin XIX əsrin II yarısında nəşrə başlaması ilə dilimizdə Avropa dillərindən alınan, həmçinin dilimizin öz daxili imkanları hesabına dialekt və şivələrimizdən gələn müxtəlif elm, sənət sahələrinə aid çoxlu sayda terminlər istifadə edilməyə başladı. Bir neçə sahəyə aid terminlərə nəzər salaq:

Tibb terminləri: dərmanxana, naxoş, müalicə, xəstə, əcza, taun, əczaçı, baş həkim, müayinə, vəba və s.

Kənd təsərrüfatı terminləri: sağmal, şitil, qazma, dərz, mal-qara, çəllək, ələfiyyat, yataq, güm, ərradə, anbar və s.

Mətbuata aid terminlər: hürufat, çap, nömrə, təbəqə, müxbir, vərəq, çapxana, çapçı, münşi, mühərrir, jurnal, teleqram, qələmdəvat, qəzet, elan və s.

İqtisadi-texniki və ticarətə dair terminlər: statistika, ticarət, vergi, plan, karxana, məsarif, mədaxil, məxaric, qiymət, mənfəət, alğı-satqı, lotoreya və s.

Coğrafi və astronomik terminlər: Ay, Yer, Günəş, Kürreyi-ərz, qitə, Qolfstrim axıntısı, dəryyəyi-mühit, cazibə, fəza, mirvarid, xəzri və s.

Elmi, ictimai-siyasi terminlər: icma, cəmiyyət, dövlət, bərabərlik, sülhnamə, akademiya, qətnamə, millət, millətpərəstlik, birja, gömrükxana, konsul, bank, muzey, vəkil, qərardad və s.

Dilimizin ehtiyat xəzinəsi hesab edilən dialekt və şivələrimizdən sözlər alınaraq yerli-yerində istifadə edilməsi, buradan da terminoloji sistemə daxil edilməsi müsbət hal hesab edilir, məsələn: titrəmə, qarayara, şoran, qarğaduzu və s. Ayrı-ayrı dialektlərdən söz almaq ənənəsi bu gün üçün də aktualdır.

Söz yaradıcılığında mövcud olan bəzi modellər və bir çox sözdüzəldici şəkilçilər dilimizin terminoloji leksikasının zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bu cəhəti nəzərə alsaq, -ma; -mə şəkilçisinin texniki terminlərin əmələ gəlməsindəki iştirakını aydın şəkildə görə bilərik. Məlum olduğu kimi, bu şəkilçi dilimizdə əsasən hal-hərəkət anlayışını özündə ehtiva edən isimlər yaradır. Bu şəkilçinin terminoloji vahidlərin yaranmasındakı fəal iştirakı da məhz onun hərəkət və proseslə bağlı anlayışların adını ifadə edə bilmə imkanı ilə bağlıdır. Qeyd etdiyimiz şəkilçinin terminologiyadakı işləkliyi ilə bağlı bir neçə qeydi nəzərdən keçirək:

- a) Sadə və düzəltmə feillərə -ma, -mə şəkilçisi artırmaqla texniki terminlər yaratmaq mümkündür: şumlama, buzovlama, damcılama, beçələmə, konservləmə, kükürləmə, gübrələmə, suvarma, betonlama, cücərmə, tozlanma və s.;
- b) -ma; -mə şəkilçisi ilə düzələn sözlərin bir hissəsi mürəkkəb söz modeli kimi formalaşaraq terminoloji funksiya daşımaqdadır: neftayırma, maşınqayırma, toxumsəpmə, yükötürmə, silahqayırma, betonqarışdırma, yükboşaltma, ağırlıqqaldırma və s.;
- c) -ma; -mə şəkilçisi təyini söz birləşməsi konstruksiyasında formalaşan terminlərin əmələ gəlməsində aktiv iştirak etməkdədir: bu şəkilçi həm birinci, həm də ikinci növ təyini söz birləşmələrinin istər birinci, istərsə

də ikinci komponentinə artırılır. *Artırma sistemlər, parçalanma reaksiyaları, yanma prosesi, qoşulma budaq cümləsi, aydınlaşdırma əlaqəsi, bölüşdürmə bağlayıcısı, sürtünmə qüvvəsi* – bu birləşmələrin birinci komponenti yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçi vasitəsilə, *avtomatlaşdırılmış idarəetmə, sürətli yayılma, hidrodinamik ötürmə, quru təmizləmə, yandan keçmə, generativ çoxalma və s.*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz modellər sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz, həmçinin birinci və ikinci növ təyini söz birləşməsi modelinə uyğundur. Üçüncü növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan terminoloji birləşmələrdə isə -ma, -mə şəkilçiləri yalnız ikinci komponentə əlavə olunur. Bu konstruksiya əsasında formalaşan modellərin böyük bir qismi mürəkkəb quruluşlu olur.

-ma, -mə şəkilçisi vasitəsilə həm milli mənşəli sözlərimizdən, həm də alınma sözlərdən terminlər əmələ gələ bilər:

- a) Bu şəkilçi ədəbi dilin leksikasında yer alan bir qrup sözlərə artırılaraq onlara terminoloji məna verir: *yeyilmə, sürtünmə, yanma, parçalanma, donma, buxarlanma, çoxalma və s.;*
- b) Qeyd etdiyimiz şəkilçi fars və ərəb mənşəli söz köklərinə feil düzəldən şəkilçilər artırılmaqla yaranan sözlərə əlavə edilərək sözə terminoloji məna verir: *cilalama, tənzipləmə, lehimləmə, zərərsizləşdirmə, məsafədən tənzipləmə, idarəetmə, beynəlmilləşmə, bərabərləşdirmə, xüsusiləşdirmə, cəzalandırma, dövrəşmə, ilahiləşdirmə, dövrəşdirmə, qanuniləşdirmə və s.*
- c) Rus dili, həmçinin bu dilin vasitəsilə Avropa dillərindən dilimizə keçən sözlər əsasında formalaşmış feillərə -ma, -mə şəkilçisi əlavə etməklə müxtəlif sahələrə aid terminoloji vahid və birləşmələr yaranır: *radiolaşdırma, avtomatlaşdırma, aktivləşmə, demokratikləşmə, konkretləşdirmə, ionlaşma, kooperativləşdirmə, maqnitləşdirmə, modelləşdirmə, abstraktlaşma, kapitallaşdırma,*

kimyalaşdırma, ozonlaşdırma, planlaşdırma, neytrallaşdırma, xristianlaşdırma və s.

Texniki terminlərin dilimizə kalka üsulu ilə çevrilməsində də -ma, -mə şəkilçisi aktiv iştirak etməkdədir:

Sinxronizasiya – sinxronlaşdırma;

Avtomatizasiya – avtomatlaşdırma;

Telefonizasiya – telefonlaşdırma;

İnventarizasiya – inventarlaşdırma;

Siqnalizasiya – siqnallaşdırma;

Deqazasiya – qazsızlaşdırma;

Aktivasiya – aktivləşdirmə;

İzolyasiya – izolətmə;

Mexanizasiya – mexanikləşdirmə;

İonizasiya – ionlaşdırma;

Mineralizasiya – minerallaşdırma;

Sertifikasiya – sertifikatlaşdırma və s.

Terminlər dilin lüğət tərkibində kitab leksikası kimi adlandırılan hissənin bir qolunu təşkil edir və sürətli inkişaf prosesindədir. Elmin, incəsənətin, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin və digər sahələrin dinamik inkişafı ilə bağlı terminoloji leksika da dayanmadan zənginləşir və genişlənir. Monosemantik xüsusiyyətlərə malik olan, sinonimlikdən uzaq, emosionallıq və ekspressivliyin ifadəsindən kənar olan terminoloji leksika ədəbi dilin elmi üslubunu təşkil edən əsas nitq vahidləridir. Terminoloji leksikanın elmi üsluba xas olmasına baxmayaraq, digər üslublara da yol açə bilər. İstər mətbuatın dilində, istərsə də rəsmi-işgüzar və bədii üslublarda terminlərə rast gəlmək mümkündür.

Elmi üslubda terminlərdən istifadə, əsasən elmi axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxmış məfhumları ifadə etmək və məntiqi təfəkkürün ifadəsi üçündürsə, digər üslublarda bu hal konkret məqamlarla bağlıdır. Elmi üslubdan başqa digər üslublarda termin istifadəsi zamanı diqqəti olmaq tələb olunur. Belə ki, məzmunu ağırlıq verən, dili qələzləşdirən terminlərdən yersiz istifadə mətnin üslubuna ciddi xələl gətirir.

Ədəbiyyatşünalıqda istifadə edilən terminlər arasında sinonimlik xüsusiyyətinə malik olan sözlərə də rast gəlinir. Bunlar əsasən aşağıdakı səbəblərdən meydana çıxır:

1. Sinonim terminoloji vahidlərdən biri öz dilimizə, digəri isə Avropa dillərinə xas ola bilər, məsələn: **kiçiltmə** termini milli söz olmasına baxmayaraq, sinonimi olan **litota** termini isə alınmadır. Lakin hər ikisi ədəbiyyatşünaslıq termini olaraq aktiv istifadə edilir və anlaşılır. Oxşar nümunələrə nəzər salaq:

Təşbeh (alınma) – bənzətmə (milli);

Hiperbola (alınma) – mübaliğə (alınma) – şişirtmə (milli);

Konstruksiya (alınma) – quruluş (milli);

Xristianlıq (alınma) – xaçpərəstlik (milli);

Müqəddimə (alınma) – başlanğıc (milli) – giriş (milli);

İllüzionizm (alınma) – sehrbazlıq (milli);

Predikat (alınma) – xəbər (milli);

Multikulturalizm (alınma) – çoxmədəniyyətlilik (milli);

Reabilitasiya (alınma) – bərpa (milli);

Abreviatura (alınma) – ixtisar (alınma) – qısaltma (milli);

Diaqnostika (alınma) – qiymətləndirmə (milli);

Generasiya (alınma) – törəmə, çoxalma (milli);

Metonimiya (alınma) – addəyişmə (milli);

Termometr (alınma) – hərarətölçən (milli);

Mikrofon (alınma) – səsgücləndirici (milli);

Statik (alınma) – sabit (alınma) – hərəkətsiz (milli);

Proloq (alınma) – ön söz (milli);

Qeyd: yuxarıdakı nümunələrin bəzilərində milli olaraq qeyd etdiyimiz sözlərin bəziləri həm alınma, həm də milli morfemlərin birləşməsindən yaranan terminlərdir.

2. Bir qrup sinonim terminlər var ki, onlar yalnız alınma sözlərlə ifadə olunur, milli qarşılığı mövcud deyildir. Bura aiddir:

Kapital – sərmayə (hər ikisi alınma);

Media – mətbuat (hər ikisi alınma);

Qravitasiya – cazibə (hər ikisi alınma);

Semantika – məna (hər ikisi alınma);

Polemika – müzakirə - mübahisə (hər üçü alınma);

Reabilitasiya – bərpa (hər ikisi alınma);

Mexanika – qeyri-iradi (hər ikisi alınma);

Valyuta – məzənnə (hər ikisi alınma);

Komponent – tərkib (hər ikisi alınma);

Mühərrik – motor (hər ikisi alınma);

Dinamika – hərəkət (hər ikisi alınma);

Simvol – rəmz (hər ikisi alınma);

Qeyd: hər ikisi, yaxud üçü də alınma sözlərdə ibarət olan terminoloji sinonimlərdən biri adətən Avropa, digərləri isə ərəb və fars mənşəli olur.

Nümunələrdən də gördüyümüz kimi, termin yaradıcılığında beynəlmilləşmə nə qədər rol oynayırsa da, milli leksika hesabına termin yaradıcılığı da kifayət qədər aktivdir.

II FƏSİL

BEYNƏLMİLƏL TERMİNOLOGİYA

2.1. Terminologiyanın zənginləşmə yolları

Günümüzdə dünyada elə bir dilə rast gəlmək olmaz ki, digər dünya dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub həmin dillərdən söz almasın, həmçinin aldığı sözlərin bir hissəsini öz dilinin daxili imkanları çərçivəsində istifadə etməsin. Bu proses daha qabarıq şəkildə terminoloji leksikada özünü göstərir. “Dillər arasında qarşılıqlı zənginləşmə prosesinə, əsasən üç istiqamətdə aydınlıq gətirmək olar:

1. Bir dildən başqasına keçmiş amillərin keçdikləri dildə rolu, onun strukturuna təsiri və təkmilləşməsində xidmətinin qiymətləndirilməsi;
2. Bu amillərin ictimai əhəmiyyəti;
3. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi faktının qiymətləndirilməsinə tarixi münasibət” [28, s.3].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillər arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələr heç də həmişə onların zənginləşməsinə səbəb olmur. Dünya dillərinin inkişafı, qarşılıqlı əlaqələri, bir-birinə təsiri və bu kimi məsələlər uzun müddət müxtəlif elmlərin tədqiqat sahəsi olmuşdur. Fəlsəfə, tarix, dilçilik, sosiologiya, etnoqrafiya və bu kimi digər elmlərin mütəxəssisləri bu əlaqə və təsirlərin qanunauyğunluqlarını öyrənməyə çalışmışlar.

Dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin mövcudluğu hamı tərəfindən şübhəsiz qəbul olunsa da, bütün təsirlərin qarşılıqlı zənginləşməyə xidmət etdiyi mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Bu fikri təkzib edən alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, hansısa bir dilin başqa dil hesabına zənginləşməsi heç də müsbət hadisə kimi dəyərləndirilməməli, əksinə, həmin dilin öz daxili imkanlarının kasadlığı, yaxud həmin imkanların istifadə edilməməsi, heç sayılması anlamına gəlməlidir. Bu fikri irəli sürən müəlliflər onu da qeyd edirlər

ki, dillərin qarşılıqlı zənginləşmə hadisəsinin heç bir nəzəri əsasları yoxdur, bu səbəbdən də bu problemin qoyuluşu, elmi baxımdan yanlışdır.

Başqa dillər kimi, dilimizin də alınma leksikasına daxil olan terminoloji vahidlərin böyük qismi Qərbi Avropa dillərinə məxsusdur. Bunun əsas səbəbi həmin ölkələrin elmi, texniki, tibbi və digər sahələrində baş verən tərəqqi ilə əlaqədardır. Bu alınma terminlərin bir qismi dilimiz üçün səciyyəvi olan fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri qəbul etdiyi halda, digər qismi isə alındığı dilin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Bildiyimiz kimi, dilimiz uzun illər rus dilinin təsirinə ciddi şəkildə məruz qalmışdır.

İstər dilimizin leksik qatında, istərsə də fonetik və qrammatik sistemində həmin təsirləri aydın görmək mümkündür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Avropa dillərindən dilimizə terminoloji leksikanın axını məhz rus dilinin birbaşa vasitəsilə baş vermişdir. Bunu yalnız mənfi hal kimi dəyərləndirmək doğru olmaz, çünki bu proses məcburiyyətdən doğan bir hal kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələnin digər bir səbəbi də yeni texniki aparat və alətlərə, anlayışlara, elmi-tibbi proseslərə ad qoyulmasında qarşıya çıxan çətinliklər ilə əlaqədardır.

Dilimizdə istifadə olunan alınma terminləri dəyişmələrə məruz qalıb-qalmaması baxımından iki qrupa bölmək olar:

1. Mənbə dildən fərqlənən, müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış terminlər:
  - Lamp - lampa
  - Amortizasion - amortizasiya
  - Konstruksion - konstruksiya
  - Far - fara və s.
2. Mənbə dildə olduğu şəkildə, yaxud cüzi fonetik dəyişikliyə uğramış terminlər:
  - Kabin - kabinə
  - Maşın - maşın
  - Jenerator – generator və s.
  - Ban - ban

Elmi və texniki inkişafın sürətlə getdiyi bir dövrdə yaşayırıq. İstehsal proseslərində insan əməyini əvəz edən avtomatlaşdırma, İKT-nin sürətli inkişafı, kosmosa çıxış və s. bu kimi uğurlu nailiyyətlər əsrimizdə böyük çevriliş yaratmışdır. Bəşəriyyətin tərəqqisi, bir çox alimlərin də dediyi kimi, bilavasitə məhz elmi-texniki inqilabla əlaqədardır. Şübhə yoxdur ki, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən bütün bu müsbət dəyişikliklər dildə, daha dəqiq desək, dilin terminoloji sistemində öz əksini tapmaqdadır. Sonsuz sayda yaranan yeni terminlər, yaxud sözün yeni yaranmış terminoloji funksiyası dillərin terminoloji leksikasını zənginləşdirir.

Onu da qeyd edək ki, terminoloji leksika ümumişlək leksikadan ciddi şəkildə fərqlənir. Bu fərqlənmənin səbəbi ona kənardan məqsədyönlü şəkildə edilən müdaxilə və təsirlərlə əlaqədardır. Daha da aydınlıq gətirsək, terminlər ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, öz-özünə meydana gəlmir, aid olduğu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən ehtiyac səbəbindən yaradılır. Təzə terminlər əvvəlcə ali məktəblərdə, elmi-tədqiqat institutlarında laboratoriyalarda, elmi nəşriyyatlarda yer alır, sonra isə tədricən gündəlik istifadəyə vəsiqə alır.

Bəşər tarixinin fasiləsiz fəaliyyətinin nəticəsi kimi ortaya çıxan inkişaf, tərəqqi və yeniliklər terminoloji leksikanın da fasiləsiz olaraq yenilənməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də cəmiyyətdə baş verən inkişaf proseslərini daim izləmək və baş verən dəyişmələrin dilə təsirini müşahidə etmək dilçilik elmi üçün zəruridir. Bəzən dəqiqləşdirmə aparılmadan bir terminin yerində işlədilməməsi, mənasının düzgün təyin olunmaması elmi yanlışlıqlara yol açmağa bilər. Bunu da unutmamaq lazımdır ki, elmi dilin və elmi üslubun əsasını təşkil edən terminlərin istifadəsində yol verilən səhvlər elmi və texniki nailiyyətlərin qavranılmasını çətinləşdirməklə yanaşı, mütəxəssislər arasında qarşılıqlı anlaşmaya və ünsiyyətə ciddi xələl gətirir, məlumat mübadiləsini ləngidir.

Məlum olduğu kimi, kosmik araşdırmalar fəaliyyətimizin istənilən sahəsinə ciddi təsir etmişdir. Bu sahənin tərəqqisi müxtəlif elmlər üzrə yeni-yeni araşdırmaların sürətlənməsinə, mövcud tədqiqatların genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu sahə ilə bağlı öz dilimizin terminoloji leksikasına nəzər salsaq

görürük ki, dövri mətbuatda, televiziya və radio kanallarında, elmi ədəbiyyatda istifadə olunan kosmonavtika terminlərinin böyük bir qismi dilimizin öz vahidləri hesabına yaranmış olan terminlərdən ibarətdir. Bu sahə üzrə terminologiyanın inkişafı onunla əlaqəli olan bir neçə elmin, o cümlədən, kimya, astronomiya, fizika, tibb və digər elmlərə aid bir sıra terminlərin istifadə dairəsini genişləndirmişdir.

Son dövrlərdə dilimizdə yaranmaqda olan terminlərin əksəriyyətini təşkil edən sözlər iki və daha çox sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi hesabına meydana gəlir. Bu qəbildən olan terminlər əsasən hesablama texnikası, elektronika, informasiya texnologiyaları və s. sahələrdə özünü göstərməkdədir. Bunun səbəbi odur ki, elmi və texniki nailiyyətlərin əsasını təşkil edən cihaz və qurğular, müxtəlif prosesləri icra edən aparatlar, həmçinin onlarla idarə edilən proseslərin özləri də mürəkkəbdir.

Əminliklə demək olar ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər terminologiyamızın digər sahələrində də özünü göstərməkdədir. Son dövrlərdə dilimizdə istifadəsi çoxalmış qarşıdurma, birclinslilik, uçan naməlum obyektlər, göyertə aviasiyası kimi ifadələr buna misal ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadələrin bir qismi Avropa dillərindən kalka üsulu ilə yaranmışdır. Buna baxmayaraq, bu hadisə dilimizin mürəkkəb və çoxkomponentli terminlərin yaranmasında böyük imkanlara sahib olmasının göstəricisidir.

Son zamanlarda qloballaşma şəraitində dilimizə keçməkdə olan beynəlmiləl terminlərin böyük bir qismi, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, informasiya texnologiyaları ilə əlaqəlidir. Bundan başqa, elm, texnika və məişətin müxtəlif sahələrinə aid beynəlmiləl terminlər də dilimizə keçməkdədir. Bu cür yeni anlayışları ifadə edən terminoloji vahidləri cəmləşdirərək lüğət halına gətirmək günümüz üçün vacib şərt hesab olunurdu. Bu səbəbdən AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 2016-cı ildə çap etdirdiyi “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti” son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu lüğət dilimizin yeni sözlər və ifadələr hesabına zənginləşməsinin əyani şəkildə sübutu hesab edilə bilər. Lüğətdə elmin və texnikanın, mətbuatın (televiziya, radio və s.), informasiya texnologiyalarının

dilində və müasir kommunikativistika sistemində istifadə olunan anlayışlar, o cümlədən kulinariya, turizm, kosmetologiya terminləri yer almaqdadır. Lüğətdən seçilmiş, son zamanlar dilimizdə aktiv istifadə qazanan bir neçə sözün yazılışına və izahına nəzər salaq:

Abandon – is. (fr. abandon, ing. abandonment “imtina”) 1. Borc tələbindən imtina, birtərəfli akt: tərəflərdən biri özünün maliyyə qoyuluşunu işdən çıxarmamaqla hüquqlarından imtina edir: 1) Hüquq və mülkiyyətindən könüllü imtina; 2) Cərimə verməklə sövdələşmədən çıxmaq; 3) İstifadə edilməsindən asılı olmayaraq opision müddətinin bitməsi. 2. Əməkdaşın icazəsiz və üzrsüz səbəb olmadan işdən getməyi ilə, onun işdən azad olunmasına səbəbin yaranması. 3. Sığorta edilən əmlakdan mülkiyyətçinin imtina hüququ və bununla da sığorta edəndən həmin əmlakın tam sığorta haqqının alınması. Abandon polis – nəzərdə tutulmamış səbəblərdən (soyuqdəymə nəticəsində solistin səs tellərinin zədələnməsi, güclü leysan və s.) hər hansı bir tədbirdən (tamaşa, idman görüşü və s.) imtina olunması halları üçün sığorta polisi.

Akkreditasiya – is. (latınca accredo) təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin dövlət təhsil standartlarına uyğunluğunu və onun statusunu müəyyənləşdirib təsdiq edən prosedur.

Akselerasiya – is. (latınca acceleratio, ing. acceleration “sürətləndirmə”) 1. Sahibkar sövdələşməsinin vaxtından əvvəl bağlanması. 2. Kredit müqaviləsində ödənilməmiş məbləğin dərhal ödənilməsi müddəti üzrə xüsusi qeyd.

Aqrofobiya - is. (yunanca aqora “bazar” + fobos “qorxu”) açıq qapılardan, boş məkan və küçələrdən keçəndə qorxu hissi keçirmək, adamların çox olduğu yerlərdən vahimələnmək kimi psixi pozğunluq.

Android – is. (yunanca andreides, andr “adam”, eides “bənzər”) 1. Smartfon, planşet və elektron kitablar, oyun qoşqusu və s. üçün nəzərdə tutulmuş əməliyyat sistemi; 2. İnsanabənzər robot.

Balyaj – is. (fr. “çəkmək”) gözəllik sənətində: saçların rənginin ombredən fərqli olaraq, şaquli şəkildə və səthi açılması, sanki günəşdən yanmış kimi.

Bankomat – is. Limit çərçivəsində kredit kart sahibinə nağd pullar verən avtomat aparat.

Biometriya – is. (yunanca bio “canlı” + metreo “ölçürəm”) İnsanın bioloji xüsusiyyətlərinə əsasən kimliyin müəyyən edilməsi, tanınması; Biometrik autentifikasiya. Barmaq izləri, gözün qüzehli qişası, gözün torlu qişası, sifət, əldəki venaların yerləşməsinin analizi, əlin həndəsi parametrləri, səs, qanda DNT, termogramlar, dodaqların hərəkəti və s.-ni ölçən qurğular insanın biometriyasını müəyyən edir.

Bloq – is. (ing. blog “şəbəkə jurnalı və ya hadisələr gündəliyi”) Fərdi jurnal olub, informasiyanı, fikirləri, şərhləri və müxtəlif tipli hiper əlaqələri özündə toplayan veb-sayt. İngilis dilindəki “web” və “log” sözlərinin birləşməsindən alınan “weblog” sözünün tədricən təhrif olunmuş forması.

Cek-pot – is. (ing.) lotereyada ən böyük uduş.

Datakart – is. İnternetə qoşulma üsullarından biri. [59, s. 9-60].

Bir çox inkişaf etmiş dillər kimi, Azərbaycan dilinin də termin yaratma üsulları və vasitələri, əhatə dairəsi gündən-günə genişlənir, bu vasitələrin aktivlik dərəcəsi get-gedə artır. Bildiyimiz kimi, dilimizdə terminmyaradıcılığı prosesində

morfoloji, semantik və sintaktik üsullardan, eyni zamanda abreviatura kalkaetmə yollarından geniş istifadə olunur. Bu sahədə aparılan geniş araşdırmalar göstərir ki, termin yaratmada son dövrlər ən çox istifadə edilən üsullar semantik üsul və kalkaetmə yolu ilə olanlardır. Bu xüsusiyyət terminologiyanın bir çox sahələrinə aid edilə bilər.

Çağdaş dilimizin terminoloji sistemi öz tərkibinə görə kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Düşünürük ki, bu baxımdan da müxtəlif sahələri əhatə edən terminoloji leksikanın dəqiqləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi üçün ən vacib şərt hər sahəni əhatə edən ayrı-ayrı terminoloji sözlüklərin tərtibidir. Bu sahədə son dövrlər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komitəsi çoxlu sayda ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji sözlüklərin tərtibinə nail olmuşdur. [3, s. 36]. Həmin lüğətlərin böyük bir qismi ali və orta məktəblərdə istifadə üçün, həmçinin müxtəlif idarə və təşkilatlar, nəşriyyat və kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarına kömək məqsədilə təqdim olunmuşdur.

Alınma terminologiyadan danışarkən beynəlmiləl terminologiya anlayışı ilə qarşılaşırıq. Bu anlayışların bir-biri ilə əlaqəsi ondadır ki, alınma terminoloji leksika, ümumiyyətlə, bir dildən hansısa anlayışın məqsədyönlü şəkildə başqa bir dilə keçməsi nəticəsində mövud olur. Terminlər isə elmi kəşflərin və ya anlayışların yarandığı ölkənin mütəxəssisləri tərəfindən adlandırıldığı üçün, bu kəşf, yaxud anlayışdan istifadə edən xalq onu öz adlandırmağa məcbur olur. Dildə həmin anlayışa qarşılıq tapılmadığı təqdirdə, yaxud anlayışın mənbə dildəki ifadəsi məqbul hesab olunduqda, onun mənbə dildəki adı ilə adlandırılması uyğun hesab olunur. Bu proses bir neçə dildə baş verdikdə, yəni eyni anlayış bir sıra dünya dillərində eyni adla adlandırıldıqda, artıq beynəlmiləl termin adını almış olur.

Beynəlmiləl terminologiya dedikdə bəzi müəlliflər müqayisədə daha çox dildə işlənə bilən (dəqiq say müəyyən edilməmişdir) terminləri nəzərdə tuturlar. Digər bir qrup alimlər isə təkcə Avropa dillərində deyil, bütün dillərdə işlənə bilən terminləri aid edirlər. Üçüncü qrup müəlliflərə görə isə yalnız Avropa arealında yayılmış olan terminləri beynəlmiləl terminlər hesab etmək olar. Bu

mülhizələrin hər birinin öz əsasları var. Lakin ümumiləşdirmə apardıqda bu qənaətə gəlinir ki, M.Qasimovun da dediyi kimi, beynəlmiləl terminlərin ifadə etdiyi anlayışlar da beynəlxalq səciyyə daşmalıdır. [38, s. 24].

Bunu da unutmamalıyıq ki, elmi və mədəni anlayışların çoxu beynəlxalq dəyərliliyə sahibdir. Digər bir problem isə alınma leksika ilə beynəlmiləl terminologiya arasındakı sərhədləri göstərmək, onların hüdudlarını dəqiq müəyyənləşdirmək məsələsidir ki, bu da ciddi araşdırma mövzudur.

Məlum olduğu kimi, ədəbi-bədii dilimizin zənginləşməsində rus-Avropa və ərəb-fars dillərinin məxsusi rolu var. Çağdaş dilimizin lüğət tərkibində rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış çox sayda leksik və terminoloji vahidlər mövcuddur. Buna baxmayaraq, ehtiyac olmadığı təqdirdə milli söz və terminləri başqa dillərdən alınmış vahidlərlə əvəz etmək düzgün hesab edilmir. Ədəbi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmamış terminləri şərti olaraq 4 qrupa bölmək olar:

1. Müəssisə və inzibati idarə adı bildirənlər;
2. Rəsmi-işgüzar üslubda işlənən vahidlər;
3. Titul, vəzifə, rütbə bildirən terminlər;
4. Gündəlik həyatda, sadə xalq dilində işlənən sözlər.

Birinci qrupa aid edilən vahidlərin bir neçəsinə və onların öz dilimizdəki qarşılığına nəzər salaq: tamojna – gömrücxana, pekarnı - çörəcxana, türmə - həbsxana, vayennni tribunal - hərbi tribunal və s.

İkinci kateqoriyaya aid terminlər və dilimizdəki qarşılıqlarına aid: inventar – avadanlıq, avariya - qəza, konvert - zərf, provokasiya - fitnəkarlıq, intelligent – ziyalı, daska - lövhə, rekomendasiya – zəmanət, kliçka - ləqəb, vedemost - cədvəl, siyahı, propusk – buraxılış vəərəqi, trafeya – hərbi qənimət, silist – istintaq, avtoritet – nüfuz, pisar – kargüzar, katib, delo – iş, terevoqa - həyəcan və s.

Üçüncü bölgüyə aid olan - vəzifə, titul və rütbə bildirən alınmalara və onların mənalarına nəzər yetirək: medsestra - şəfqət bacısı, qlavvraç – baş həkim, dejurnı - növbətçi, zvanie - rütbə, post - vəzifə, naçalnik - rəis və s.

Sonuncu qrupa daxil edilən sözlər gündəlik həyatda, məişətdə istifadə edilən söz qruplarıdır ki, digər bölgələrə aid olan terminlərdən fərqli olaraq, daha geniş istifadə kütləsinə malikdir: qruzovik – yük maşını, tovarni – yük qatarı, suşılka – quruducu cihaz, tuşonnu myasa – pörtülmüş ət, çetvert - dördü bir, çərək, leqkovoy – minik maşını, svalka – zibillik və s.

Bu qəbildən olan bir sıra rus və Avropa mənşəli vahidləri lüzumsuz halda ədəbi dilimizə daxil etmək, düşünürük ki, yanlış haldır. Nəzərə alınmalıdır ki, yuxarıda sadaladığımız terminlərin dilimizdə uyğun ekvivalenti var və hər kəs tərəfindən qəbul olunaraq istifadə edilir. Bədii əsərlərdə obrazların nitqini fərdiləşdirmək üçün bu cür alınmalardan ədiblərimiz sıxlıqla istifadə etmişlər. Qeyd etdiyimiz nümunələrin bir neçəsinə İsa Muğannanın nəsrində rast gəlmək olar. İstifadə etdiyi alınmaları dilimizin fonetik tərkibinə uyğunlaşdıran müəllif onların mənbə dildəki semantikasını, həmçinin səslənməsini saxlamaqla əsərlərindəki obrazların nitqinə daxil etmişdir.

Belə bir fikir irəli sürmək olar ki, ədəbi dilimizi alınmalarla zənginləşdirmək məqsədi altında yad dillərdən külli miqdarda söz gətirmək hər zaman doğru addım deyildir, eyni zamanda bu, hər hansı bir dilin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına sözyaratma qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Dövlətlərarası sosial, iqtisadi, dostluq münasibətləri, həmçinin coğrafi yaxınlıq, birgə həyat təzi bu dillərin leksik qatının qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsinə gətirib çıxaran amillərdəndir. Əsrlər boyu məruz qaldığımız yadelli işğalçıların mədəniyyətimizə, tariximizə göstərdiyi basqı, bildiyimiz kimi, dilimizə də təsirsiz ötürməmişdir. Bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər də bir daha təsdiq edir. Dilimizə yad dillərdən daxil olan leksik alınmaların böyük əksəriyyəti işğalçı dövlətlərin təsiri nəticəsində baş versə də, coğrafi yaxınlıq, dostluq, birgə yaşayış kimi amillər nəticəsində qonşu ölkələrdən də dilimizə terminoloji vahidlər keçmişdir.

Qonşu xalqlarla ədəbi-mədəni, iqtisadi əlaqələrə böyük əhəmiyyət verən ölkəmiz inkişafın müxtəlif dövrlərində hər bir sənəti, milli geyimləri, adət-

ənənələri, maddi və mənəvi mədəniyyəti, keçmiş məişət tərzini, peşə və sənətləri, əşya və avadanlıqları ifadə etmək üçün elə zəngin terminlər yaratmışdır ki, onlar qonşu xalqların dilləri üçün də anlaşıla bilən ümumişlən sözlərə çevrilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, qonşu xalqların həm qədim, həm də müasir dövrün leksik qatında Azərbaycan dilindən alınmış çoxlu sayda terminlər işlənməkdədir.

Dildə yeni terminoloji vahid yaradarkən, yaxud müxtəlif dillərdən kalka yolu ilə termin düzəldərkən dilin ahəngini, onun səs tərkibindəki melodikliyi də nəzərə almaq vacib şərtədir. Bununla əlaqədar olaraq “дешифрирование” terminini “deşifrələmə” kimi təqdim etmək təqdir olunmur. Yaxud “синтезированный” sözü lüğətlərdə gah “sintez edilmiş”, gah da “sintez olunmuş”, yaxud “обработка” sözü bəzən “emal”, bəzən isə “işlənmə”, “настройка” termini “sazlama” yaxud da “kökləmə” şəklində verilir ki, bu da termin yaradıcılığında dolaşılığa səbəb olan nöqsan kimi qiymətləndirilir.

Dilimizdə bəzən eyni terminin ikiliyi – dubletliyi hallarına təsadüf olunur. Əksər hallarda bu termini təmsil edən sözlərdən biri milli, yaxud ərəb mənşəli, digəri isə rus, yaxud Avropa mənşəli ola bilər:

Analiz - təhlil

Prob - əyar

Analoq – oxşar

Assosiasiya – birlik

Resirkulyasiya - təkrar dövretmə

Dehidratlaşma – susuzlaşdırma və s.

Bildiyimiz kimi, dilçiliyin yeni bölmələrindən biri riyazi dilçilikdir. Bu yeni sahə dildə mövcud olan kəmiyyət münasibətlərinin öyrənilməsi və dilçilik araşdırmalarında böyük həcmli hesablamaların və müqayisələrin aparılmasında elektron hesablama sistemlərindən istifadə ilə əlaqədar yaranmış olan, hazırda sürətli inkişafda prosesində olan bir şöbədir. Riyazi dilçilik təbii dillərin tədqiqi

üçün ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, kombinatorika, çoxluqlar nəzəriyyəsi kimi müxtəlif riyaziyyat sahələrinə aid metodların tətbiqini öyrənməkdədir. Riyaziyyat elmində müasir istiqamətlərin inkişafına təkan verən əsas amillərdən biri elektron hesablama maşınlarının tətbiqi hesab olunur. İstər riyaziyyatın, istərsə də dilçiliyin bölmələri olmaqla riyazi dilçilik adlanan bu yeni elmi istiqamət müxtəlif elmlərin kəsişmə nöqtəsində təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan riyazi dilçilik terminlərini bu şəkildə qruplaşdırmaq doğru olar:

2. Riyaziyyatın müxtəlif sahələrinin dil materiallarına bilavasitə tətbiqi nəticəsində alınmış riyazi terminlər;
3. Dilçilik terminləri;
4. Sırf riyazi dilçilik terminləri;
5. İKT-nin tətbiqi ilə əlaqədar alınmış terminlər.

İKT-nin tətbiqi ilə əlaqədar alınmış terminlər beynəlmiləl terminlər arasında üstünlük təşkil edir. Son dövrlərdə dilimizə daxil olan bu cür terminlərin əksəriyyəti aktiv istifadəsinə görə ümumişləklilik də qazanmışdır. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

COYSTİK - [ing. joy sevinc + stik çubuq] Virtual obyekt (pleysteyşn, pilotsuz təyyarələr, kompüter oyunları və s.) uzaqdan idarə edən qurğu.

HƏŞTAQ - [ing. hashtag] Sosial şəbəkələrdən tvitter (Twitter) və feysbuk (Facebook) istifadəçilərinə yaxşı məlum olan # işarəsinin adı. Bu işarə informasiya axınıni tənzimləmək, eyni mövzu ilə maraqlanan insanları bir yerə yığmaq funksiyasını həyata keçirir, müəyyən mövzuya uyğun məlumatları qruplaşdırmağa imkan yaradır.

KARTRİC - [ing. cartridge - odlu silahın gülləsi] Printer və çap maşınlarında boya lenti olan kaset.

LAMİNASIYA - Kağızın üzərinə çəkilən xüsusi təbəqə. Hazır məhsula cəlbedici xarici görkəm verir, uzun müddət onu çirklənmədən, əzilmədən, cırılmadan və mexaniki təsirlərdən etibarlı qoruyur.

LİNK - [ing. link -sitat, əlaqə] Qrafik olaraq seçilən, hipermətnli sənədin bir hissəsi. Adətən başqa yerdə yerləşən bir mətnə, başlığa və ya şəkllə istinad etmək məqsədilə tətbiq edilir; hiperlink.

MODEM - [lat. modulator + demodulator sözlərinin birləşməsi] Telefon xətti və ya internet kabeli vasitəsilə gələn siqnalı (analoq və ya rəqəmsal) çevirən və ya paylayan cihaz.

MULTİMƏDİA - [lat. multi + ing. media - qəzet, radio, TV və s.] 1. Rəqəmli səs, təsvir, mətn və qrafika kimi ünsürlərin eyni anda istifadə edilməsi sistemi. 2. Geniş interaktiv qavranış imkanları olan və müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilən informasiyaların toplanması, işlənməsi, bir formadan başqa formaya keçirilməsi üçün mürəkkəb çoxfunksiyalı sistemlərin əmələ gətirilməsi.

PIKSEL - [ing. pixel —şəklin elementi] Ekranda təsvir edilən minimal element. Pikel ikiölçülü (uzunluq, en və ya hündürlük) təsvirin minimal ünvanlı elementi. Bu elementlər bir-birindən rənginə və parlaqlığına görəkəskin fərqlənir. Pikel ən çox qrafik adapterin və ya monitorun ayırdetmə fəaliyyətini ifadə etmək üçün işlədilir. Konkret ölçü vahidi olan piksel mm və ya sm-lərlə ölçülmür. Məs., eyni piksel şəkil bir kompüter monitorunda bir ölçüdə (200 mm), başqa bir monitorunda isə fərqli bir ölçüdə (tutaq ki, 160 mm) görünə bilər.

PROSESSOR - [ing.]Sistem bloku. Hesabi-məntiqi və idarəedici qurğular birlikdə prosessor adlanır. □ Mərkəzi prosessor [ing. Central Processing Unit (CPU)] - kompüterin ən önəmli hissəsi.

REKORDER - Video və səsyazma aparatlarında səsi və təsviri mexaniki olaraq audio-videolentə, yaxud kompakt diskə yazan videoqurğu, yaxud videomaqnitofonda yazma funksiyasını yerinə yetirən xüsusi düymə.

ROUMİŇQ - [ing. Roaming, roam – dolaşmaq, gəzmək] Bir mobil rabitə operatoru abunəçisinin ölkə daxilində və ölkədən kənarında digər operatorun şəbəkəsindən istifadəsi üçün yaradılmış mobil rabitə texnologiyası. Rouminq xidməti.

SKANER - [ing. scanner] Mətn və qrafiki informasiyanın sürətini çıxarıb kompüterə daxil etmək üçün istifadə olunan qurğu.

SKAYP - [ing. skype] İnternet vasitəsilə görüntülü ünsiyyəti yaradan proqram.

SLAYD - [ing. slide - sürüşdürmək, hərəkət etdirmək] Hansısa mövzuda olan şəkillərin ardıcıl olaraq ekranda görünməsi və sonluğa malik olması.

SERVER - [ing. server] İnsanın iştirakı olmadan müəyyən xidmət tapşırığını yerinə yetirmək üçün ayrılmış personal kompüterlər və ya işçi stansiyalar qrupu, aparatla təminat [59, s. 57-235].

Məlum məsələdir ki, üçüncü qrupdan başqa, digər qruplara aid olan terminlər müvafiq elmi bölmələrə aid olan, dildə artıq qəbul edilmiş terminlərdən ibarətdir. Sırf riyazi dilçilik terminlərinə aid olan sözlər isə müxtəlif üsullarla yaranır:

1. Terminoloji birləşmələrin tərəflərindən biri riyaziyyat, digəri isə dilçiliyə aid vahidlə ifadə olunur. Məsələn, kvantitativ dilçilik, linqvistik seçmə, tezlik lüğəti və s.;
2. Yeni yaranmış termin müxtəlif elmlərə aid iki sözün birləşməsi yolu ilə yaranır. Məsələn, linqvostatistika, psixolinqvistika və s.;
3. Terminoloji birləşmələrin komponentlərindən biri müvafiq elmi istiqamətə aid termin, digəri isə ümumişlək leksik vahiddən ibarət olur. Məsələn, əks lüğət, sərhəd tezliyi, izafi informasiya və s.

Riyazi dilçilik ölkəmizdə inkişaf etməkdə olan müasir elmi istiqamətlərdən biridir. Bu sahəyə aid olan terminoloji vahidlərin

dilimizdə istifadə edilməsində bir çox mübahisə doğuran cəhətlər mövcuddur. Əsas səbəbləri isə aşağıdakılardır:

- a) Terminlərin alınma dillərdən, xüsusilə də rus dilindən hərfi tərcümə edilməsi;
- b) Terminoloji vahidlərin dəqiq, düzgün ekvivalentlərinin təyin edilməməsi;
- c) Linqvistik terminlər lüğətində riyazi dilçilik terminlərinin məqsədəuyğun şəkildə öz əksini tapa bilməməsi və s.

Müxtəlif tədqiqatçılar dilimizdə riyazi dilçilik terminlərindən fərqli istifadə edirlər. Buna misal olaraq, “выборка” - seçmə, seçki, seçim; “обратный словарь” - tərsinə lüğət, əks lüğət; “двухфонемная сочетания” – ikili, ikifonemli, fonem birləşməsi; “порождающая грамматика” – generativ, doğurucu, törədici qrammatika; “математическая моделирования” – riyazi modelləşdirmə və s. birləşmələri göstərmək olar.

Bəzi müəlliflər göstərdiyimiz nümunələrdəki terminoloji birləşmələrin daha doğru ekvivalentlərini aşağıdakı formada qəbul edirlər:

seçmə, əks lüğət, ikifonemli birləşmə, törədici qrammatika, baş seçmə, riyazi modelləşdirmə və s. Eyni terminoloji vahidlərin, yaxud birləşmələrin müxtəlif şəkillərdə istifadəsinə aid nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Bu sahəyə aid olan dilçilik terminlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılığına dair dilçiliyimizdə yeni araşdırmaların aparılmasına ehtiyac var, həmçinin rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca və izahlı riyazi dilçilik terminləri lüğətlərinin hazırlanması da bu sahədə vacib sayılan addımlardandır.

Son illərdə ədəbi dilimizin terminyaratma imkanları bir qədər də genişlənməkdədir. Bunu da bilirik ki, hər hansı dilin leksik qatının yeni sözlər və terminlərlə zənginləşməsi dilin digər yaruslarına nisbətən daimi və aktiv proses olaraq qəbul edilir. Amma bu prosesin özü də bütün dövrlərdə eyni inkişaf sürətində olmamış, termin yaradıcılığının mənbə və üsullarından mövcud dövrün

ictimai-siyasi, iqtisadi tələblərinə uyğun formada istifadə olunmuşdur. Məsələn, bir zamanlar termin yaratmada daha aktiv iştirak edən leksik, qrammatik ünsür müəyyən dövrdən sonra ikinci, üçüncü plana keçərək öz yerini başqalarına verməli olur. Son dövrlərdə ədəbi dilimizdə termin yaratma prosesində digər qohum xalqların dillərində olduğu kimi beynəlmiləl səciyyəli terminoloji vahidlər daha çox maraq doğurmaqdadır.

Dilimizin termin yaratmaq imkanları ilə bərabər iqtisadi həyatın, elm və texnikanın sürətli şəkildə irəliləməsi, tərcümə prosesinin canlanması, kütləvi informasiya vasitələrinin, yazarların təzə terminlər yaratmaq istiqamətində meyillərinin artması səbəbilə müasir ədəbi dilimizdə çoxlu sayda terminoloji vahidlər yaranmışdır. Həmin terminlərin yaranma vasitələri və üsulları aşağıdakı kimidir:

1. Hər dövrdə dilimizdə məhsuldar hesab edilmiş və hazırda daha çox aktivləşən leksik şəkilçilər vasitəsilə. Buraya daxildir: -çı⁴; -lıq⁴; -lan²; -laş², -im⁴; -ış⁴ və s. Bu şəkilçilər vasitəsilə yaranmış bəzi sözlərə nəzər yetirək: çimərlik, düyüm, anlam, baxım, yemçilik, öhdəlik və s. Bu sözdüzəldici şəkilçilərlə düzələn terminoloji vahidlər ədəbi dilimizin müxtəlif üslublarında işlənmə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. -lıq⁴ morfemi ilə yaranan terminlər daha çox publisistik üslub üçün səciyyəvidir.

2. Beynəlmiləl səciyyə daşıyan sözlər vasitəsilə yaranan terminoloji vahidlər: kino-, tele-, radio-, foto-, avto-, elektro- və b. Qeyd etdiyimiz sözlər terminlərin birinci komponenti kimi çıxış edir: kinojurnal, kinoetüd, kinoteatr, kinoinformasiya, telejurnal, teleteatr, telekörpü, teledərs, telereportaj, radiohekayə, radioelektronika, radiopyes, radioastronomiya, fotopanorama, fotojurnalist, fotoalmanax, elektrogitar, avtovağzal və b.

3. Tərcümə ədəbiyyatı və mərkəzi mətbuatın bilavasitə təsiri nəticəsində kalka üsulu ilə yaranmış terminoloji vahidlər. Son dövrlərdə bu terminlər daha çox mətbuatda geniş yayılmaqda olan birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri

qəlibində formalaşmışdır və defislə yazılır: mühəndis-texnoloq, aqrar-sənaye kompleksi, baxış-müsabiqə, çörək-bulka məmulatı, sərgi-yarmarka və b.

Şübhəsiz, göstərdiyimiz nümunələr müasir ədəbi dilimizdə terminyaratma prosesində mövcud olan üsul və vasitələrin kiçik bir hissəsini təşkil edir və bugünkü gün üçün olduqca səciyyəvi, çox istifadə edilən yollardır.

Dilimizin lüğət tərkibində termin-isimlərin bir neçə düzəlmə yollarına nəzər salaq:

- a) Lüğət tərkibinə daxil olan yeni terminlərin böyük hissəsini alınma isimlər təşkil edir: abonent, abituriyent, internet, modem, repititor, smartfon və s.
- b) Müstəqil mənəli iki sözün birləşməsindən əmələ gələn termin-isimlər: atəşaçma, avarçəkmə, balondolduran, vintaçan, vintburan və s.
- c) Birinci tərəfi aero, avia, aqro, anti, bio və velo kimi sözlərdən ibarət olan mürəkkəb terminlər: aviareys, aviamüşahidə, aviabilet, aeroqatar, aerosəpin, aeroqlim, aerodinamika, aerofotoqrafiya, aeroxizək, aeroklub, aqroinkişaf, aqroticarət, aqrokimya, aqrobiologiya, aqroşəhər, aqroaqrosatış, antizərrəcik, antitezis, antiseptika, antibiotik, antimanevr, biostansiya biokimya, biocoğrafiya, velodrom və s.
- d) Sonu -şünas morfemi ilə bitən termin-isimlər: şərqsünas, avropaşünas, sabirşünas, nizamişünas, dilşünas, təbiətşünas, kitabşünas, sənətşünas, hüquqşünas, cəmiyyətşünas, mətnşünas, mənbəşünas, teatrşünas, əmtəəşünas, ölkəşünas, ərəbşünas, muzeyşünas və s.

Bildiyimiz kimi, hər bir dilin leksik qatı fasiləsiz olaraq hərəkətdədir, belə ki, dilin leksikası yeni sözlər hesabına zənginləşir, köhnəlmiş sözlər və ifadələrin passiv istifadəsi nəticəsində bir qrup sözlərdən təmizlənir, yaxud mövcud sözlər

yeni mənalar qazanaraq mənə genişlənməsinə səbəb olur. İstifadədən uzaqlaşan sözlərin yerinə ictimai-siyasi, iqtisadi əlaqələrdə, yaşam tərzində, elmi-texniki tərəqqidə, sənayedə istifadə üçün gərəkli olan yeni əşya, proses və hadisələri adlandırmaq üçün neologizmlər (yeni sözlər) yaranır.

Son dövrlərdə alınma terminologiyanın zənginləşməsində xüsusi nəzərə çarpan söz qruplarından biri də reklam leksikasıdır. Hansısa bir sahədə yaranmış olan yenilikləri ifadə etmək, ictimaiyyətə çatdırmaq məqsədilə reklamlardan geniş istifadə olunur. Reklamın kütləyə çatdırılması zamanı vacib olan əsas tələb onun məzmununun yığcam və konkret şəkildə, ən uyğun dil vasitələri ilə ifadə edilməsi bacarığıdır. Reklam mətnlərində hər sənətə və peşəyə aid olan söz və ifadələrə rast gəlmək mümkündür:

- a) Müxtəlif peşə və sənət sahələrinin adlarını bildirən terminlər: iqtisadçılıq, anbarçılıq, dilçilik, əkinçilik, qoyunçuluq, dulusçuluq, kartofçuluq, südəçülük, gülçülük, üzümçülük, bitkiçilik, balıqçılıq və s.
- b) Müəyyən bir sahədəki əşya və anlayışları ifadə edən terminlər: gümüş, qızıl, kolye, klon, zəncirvari hörgü, qolbağ, zümrüd, əqiq, boyunbağı, sırğa (zərgərlik terminləri), gübrə, gübrələmə, əkin, yığım, səpin, məhsul (kənd təsərrüfatı terminləri), antiteza, ədəbi cərəyan, vəzn, bəhr, ölçü, əruz, pyes, dram, leze dram, komediya, tragikomediya, ədəbi tənqid, ədəbi növ, janr, fərdi üslub (ədəbiyyatşünaslıq terminləri) və s.
- c) Yeyinti məhsullarının adlarını ifadə edən terminlər: konfet, tort, bitki yağı, kərə yağı, marqarin, ədviyyat, un məmulatı, maya, şəkər tozu, kakao, süd, mayonez, ketçup və s.

2.2. Müxtəlif elm sahələrinə aid beynəlmiləl terminlər

Qloballaşma şəraitində dünya dillərində gedən zənginləşmə prosesində mühüm yeri beynəlmiləl terminlər tutmaqdadır. Terminlər bir çox dillərin, o

cümlədən də Azərbaycan dilinin alınma leksikasının əsasını təşkil edir. Beynəlmiləl terminoloji vahidlərin aid olduqları sahələr içərisində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, həmçinin iqtisadiyyata aid terminlər üstünlük təşkil etməkdədir. Lakin bununla yanaşı, istənilən sahədə az və ya çox dərəcədə internasionalizmlərə rast gəlmək mümkündür. Müxtəlif mənbələr əsasında topladığımız, bir çox elm sahələrinə aid beynəlmiləl terminlərə və onların izahına nəzər salaq:

Aerasiya - Havadəyişmə, havanı oksigenlə zənginləşdirmə. Suyun aerasiyası – suyu oksigenlə zənginləşdirmək, suyu zərərli qatışıqlardan (həll olmuş qazlar, dəmir birləşmələri və s.) təmizləmək, həmçinin bioloji təmizləmə qurğularında çirkəbdəki üzvi maddələri və digər çirkələri minerallaşdıran mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyətini təmin etmək üçün tətbiq olunur. Torpağın aerasiyası – torpaq havası ilə atmosfer havası arasında qaz mübadiləsi. [59, s. 15].

Avtobioqrafiya – bu və ya digər şəxsin həyat və fəaliyyətinin özü tərəfindən yazıldığı əməli yazı növü. Avtobioqrafik sözü də məhz bu sözdən yaranmış, ədəbiyyatşünaslıqda istifadə olunur. Avtobioqrafik adlanan əsərlərdə yazıçının şəxsi həyatına dair fakt və materiallar dan istifadə edilir. Bu növ əsərlər memuar ədəbiyyatına daxil olan əsərlərlə janr baxımından çox yaxındır, bəzən isə onları ayırd etmək mümkün olmur [50, s. 6].

Akseptant - Hesab, veksəl ödənişinə razılıq vermiş hüquqi və fiziki şəxs. Akseptant bank - hesabın ödənişi öhdəliyini öz üzərinə götürən bank [59, s. 23].

Aqrolizinq - [yun. aqro çöl + ing. leasing - icarəyə götürmək] Kənd təsərrüfatı texnikasının uzunmüddətli icarəyə verilməsi [59, s. 26].

Alleqoriya - ədəbi əsərlərdə ifadə üsullarından biri. Hansısa mücərrəd anlayışın konkret əşya və ya hadisələr vasitəsilə təsvir edilməsidir. Orta dövr ədəbiyyatından bu yana alleqoriyadan bədii əsərlərdə geniş istifadə edilir. Alleqoriyanın ən çox yer aldığı janrlara nağıllar, təmsillər, poemalar, o cümlədən digər satirik əsər nümunələri daxildir [50, s. 9].

Annotasiya - bədii, elmi və s. əsərlərin qısa xülasəsi, izahat. Bir kitab yaxud məqalənin xarakteristikası. Burada əsərin məzmunu ilə bərabər, onun başlıca məziyyətləri, oxucu kütləsi və digər məsələlər haqqında da məlumat verilir [50, s. 12].

Antologiya – keçmiş zamanlarda antik ədəbiyyatın seçilmiş əsərlərindən, o cümlədən epigramlardan ibarət olan məcmuələrə verilən ad. İlk antologiya antik yunan şairi olan Meleaqr tərəfindən hazırlanmış, miladdan əvvəl II əsrə aiddir. Hazırda bu söz müxtəlif şairlərin seçilmiş əsərlərinin və ya hansısa bir xalqın ədəbiyyatından seçilən nümunələrin məcmusu mənasında işlənir [50, s. 12].

Aforizm – hər hansı dildə bir bitkin fikir ifadə edən, ümumiləşmiş, müstəqil şəkildə işlənə bilən hikmətli deyim. Aforizmləri səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər mənə dərinliyi, obrazlılıq, ifadəlilikdir. Aforizmlərə daha çox yazılı ədəbiyyat nümunələrində, o cümlədən romanlarda, mənzum pyeslərdə poemalarda rast gəlinir. Atalar sözü və el deyimləri əsasında yaranmış aforizmlər də az deyil [50, s. 16].

Akt - latın dilində “aktus” hərəkət və “aktum” sənəd mənalarında işlənir. “Akt” sözünün bir neçə mənası var: 1) həqiqət, davranış; 2) rəsmi sənəd; 3) dövlət təşkilatı tərəfindən nəşr edilən hüquqi sənəd. Aktın yazılma məqsədi hər hansı bir məsələni və ya hadisəni qanuniləşdirib hüquqi sənəd statusu verməkdir. Aktı tərtib olunmuş müəyyən hadisə, proses və ya obyekt artıq müəyyən hüquqi məzmun kəsb etmiş sayılır. Akt imzalarla təsdiq edilən bir neçə şəxs tərəfindən tərtib olunur. Hər hansı bir həqiqəti aşkara çıxarmaq məqsədilə aktı tərtib edənlərdən ibarət komissiya yaradılır, komissiya obyektiv şəkildə apardığı yoxlamaları aktlaşdırır. Aktın xüsusi tərtibedilmə qaydaları mövcuddur: ilk səhifəsinin sağ tərəfində yuxarı vəzifəli şəxsin onu təsdiqlədiyi haqda qeyd əks olunur. “Akt” sözü sətirin mərkəzində yazılır. Aşağı sol tərəfdə aktın tərtib olunduğu tarix, sağında isə onun tərtib olunduğu yer qeyd olunur. Aktın əvvəlində onu tərtib edənlərin vəzifəsi, ad və soyadı, həmçinin onun tərtib edildiyi hadisəyə şəxslərin münasibəti göstərilir. Sonunda isə onu tərtib edən şəxslərin gəldiyi nəticə qeyd olunur və o, imzalar vasitəsilə təsdiqlənir [51, s. 141].

Audiodisk - [lat. audire - dinləmək + lat. diskus - disk] Səs informasiyası yazılmış disk [59, s. 38].

Ballada – epik-lirik nəzm nümunələrindən birinin adı. Kiçik həcmə malik olaraq, daha çox təhkiyə üsulu ilə yazılan, müəyyən süjetə malik olan bu janrda yalnız müəllifin şəxsi duyğu və düşüncələri deyil, həmçinin bu düşüncələri doğuran hadisə və səbəblər də göstərilir. Müxtəlif tarixi dövrlər zamanı ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyatında bu janrın müxtəlif növləri yaranmışdır. Ədəbiyyatımızda həmcinə görə kiçik olan,

qəhrəmanlıq hiss və duyğularının təcəssümünü verən şeirlərə ballada deyilir [50, s. 19].

Bestseller – Bir çox dünya ölkələrində çoxlu tirajla nəşr olunaraq satışı həyata keçən kitab. Məzmununa görə müxtəlif janrlarda ola bilən bu kitablar əsasən povest və roman formasında qələmə alınır [50, s. 21].

Bibliografiya – kitabların zahiri tərtibi ilə məzmununa verilən qısa təsvir, qiymət. Burada kitabın adı, yazarı, nəşr olunma tarixi, nəşriyyatın adı, formatı, səhifə sayı, həmçinin qiyməti kimi məsələlər yer alır. Bundan başqa, hansısa yazarın əsərlərinin, onun həyatı və fəaliyyətinin tənqidinə həsr olunmuş əsərlərin siyahısından ibarət olan ədəbiyyat göstəricisi, müəyyən məsələ ilə bağlı ədəbiyyatın siyahısına, hansısa bir tarixi dövr ərzində çap olunmuş nəşrlərin siyahısına da bibliografiya deyilir. Bu terminin mənşəyi qədim Yunanıstanla bağlıdır. Termin miladdan əvvəl II-I yüzilliklərdə yaranmış, ilk bibliografik əsər isə eramızın 392-ci ilinə təsadüf edir. Müəllifi qədim Romalı Yeronim Stridonski idi [50, s. 28].

Çek-in - [ing. check in] Hotelə giriş vaxtı. Hotellərə çek-in zamanı bütün sənədləri təqdim etmək lazımdır [59, s. 58].

Dadaizm – XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada meydana gələn ədəbi cərəyan. Bu cərəyanın əsas səciyyəvi cəhəti varlığın qəsdən mənasız, tamamilə dağınıq və nizamsız bir anlayış kimi idrak və inikası idi. Bu cərəyan qısa müddət ərzində mövcud olmuş, sonradan mürtəce sürrealizm

cərəyanının tərəqqisi üçün müəyyən zəmin rolunu oynamışdır [50, s. 46].

Deflyasiya - [lat. deflatio —şişirmə] Qiymətlərin ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsi (inflyasiyanın əks prosesi) və nəticədə pulun dəyərinin artması prosesi [59, s. 61].

Dekoder - İnformasiyanı bir şəkildən digər şəklə salan qurğu. Rəqəmsal televiziya siqnallarını analoji siqnallara çevirən cihaz. "KÜR" kompüter avadanlıqları istehsalı zavodu rəqəmsal televiziya üçün dekoderlər istehsalına başlamaq niyyətindədir [59, s. 61].

Diafoniya - Müqayisəli dilçilikdə dillər arasında fonetik uyğunsuzluq [59, s. 64].

Dialektizm – bu və ya digər bir dilə məxsus sözlərin fonetik, leksik və ya qrammatik tərkibinin ədəbi dildəkindən fərqli şəkildə müxtəlif dərəcələrdə işlədilməsi. Dialektizmlər daha çox bədii üslubda, obrazların dilində istifadə olunan söz qruplarıdır. İstifadəsində məqsəd yazıçının təsvir etdiyi personajı daha dərinlən və əhatəli formada açmaq, əsərdə üslub pərakəndəliyi yaratmaqdır. Bununla yanaşı, əsərlərdə dialektizmlər yalnız zəruri məqamlarda istifadə edilməli, bu məsələdə mütləq sərhədlər, bədii zövqün tələbləri, həmçinin üslub aydınlığı prinsipi nəzərə alınmalıdır. Bunlar nəzərə alınmazsa, əsərin dili ağırlaşaraq düyünlü, anlaşılmaz vəziyyət alır, söz sənətinə olan marağı və onun oxucular tərəfindən qavranılmasını çətinləşdirir [50, s. 51].

Dialog – məişətdə, ədəbi əsərlərdə və s. situasiyalardakı ünsiyyət prosesində iki şəxsin qarşılıqlı söhbəti. Ədəbiyyatşünaslıqda bu anlayışa daha çox

dramatik növdə yazılmış əsərlərdə rast gəlinir, belə ki, dialoq surət və xarakterlərin yaranması üçün istifadə olunan vacib bədii vasitələrdən biridir. Dramatik əsərlərdəki dialoqlar epik və lirik növlərin janrlarındakı dialoqlardan bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bundan başqa, xüsusi olaraq danışıq formasında yazılan ədəbi əsərlərə də dialoq adı verilir. Mirzə Ələkbər Sabirin “Əhvalpürsanlıq” əsəri dialoqa nümunədir [50, s. 51].

Evfemizm – bu və ya digər əşya, hadisə və prosesin onun əsl adı ilə deyil, daha yumşaq söz və ifadələrlə təsviri. Bu tip ifadələr əsasən cəmiyyətdə səslənməsi münasib hesab edilməyən, kobud və xoşagəlməz anlayışları daha mülayim formada təqdim etmək məqsədilə işlədilir. Anlayışın nəzakətli, ehtiyatlı şəkildə ifadəsi və obrazlılıq evfemizmlər üçün başlıca şərtlərdir. Qədim zamanlardan bəri müxtəlif dünya xalqları arasında müqəddəs hesab olunan bir sıra anlayışların, idealist fikirlərin adını çəkmək kobudluq, ədəbsizlik kimi qəbul edilirdi. Bu cür düşüncə tərzinin nəticəsində bir çox dillərdə xüsusi qadağalar sistemi olan “tabu” inkişaf etməyə başladı. Tabunun yaranmasından çox sonrakı dövrlərdə yaradılan evfemizmlər mahiyyətcə onlardan seçilir. Evfemistik ifadələrin içərisində daha çox xalqın məişəti, güzəranı ilə əlaqəli olanlar üstünlük təşkil edir. Bunlara misal olaraq evlilik, toy-düyün, ölüm, yas, qızköçürmə kimi mərasimlərlə bağlı olan evfemizmləri qeyd etmək olar [50, s. 56].

Epiqraf - qədim yunanların yazılı abidələr üzərindəki mətnlərə verdiyi ad. Epiqraf sözünün mənası zamanla dəyişərək, yazıçının müəllifi olduğu əsərin əvvəlində, yaxud əsərin hissələrinin girişində hansısa müəllifdən və ya şifahi ədəbiyyatdan götürdüyü sitat mənasında

işlədilməyə başlanmışdır. Digər müəlliflərdən və ya ədəbi nümunələrdən gətirilən sitatlar oxucuların oxuduğu əsərin məzmununu daha yaxşı anlamağa xidmət edir [50, s. 62].

Esse - ədəbiyyatşünaslığın, xüsusilə tənqidin vacib ünsürlərindən biri olan, hər hansı bir problemi sərbəst formada izah etmək məqsədilə istifadə edilən bədii janr. Essenin yaranması fransız yazıçısı və filosofu olan M.Montenin adı ilə bağlıdır. Hazırda qərbdə geniş yayılmış termin olan esse müasir ədəbiyyatşünaslıqda fəlsəfi və nəzəri düşüncələrlə zəngin olan məqalə, yaxud oçerk kimi başa düşülür. Ədəbiyyatımızda essenin ilk nümunələrinə XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq rast gəlinir [50, s. 64].

İnversiya – bədii üslubda istifadə edilən ifadə vasitələrindən biri. Mənası yerdəyişmə deməkdir. Cümlədə sözlərin düzgün sıra ilə düzülüşünü şərtləndirən vasitədir. Azərbaycan dilində cümlədə sözlər bu formada sıralanır: mübtəda, tamamlıq, zərflik, xəbər. Təyinin isə cümlədə xüsusi yeri yoxdur, təyin etdiyi üzvün qarşısında gəlir. Bədii əsərlərdə söz və ya ifadələrin inversiyadan istifadə olunmaqla verilməsi əsərin təsir gücünü artırır, obrazlılığı gücləndirir. Nitq söyləyən şəxsin danışdığı mövzuya, hadisəyə, yaxud da müraciət etdiyi şəxsə, əşyaya, hədəfə olan münasibəti məhz intonasiya vasitəsilə müəyyənləşir [50, s. 78].

Kinesika - bədən hərəkətlərinin ifadəli hərəkətləri deməkdir. İnformasiya mübadiləsində onun kodları jestlər ilə müəyyən olunur [55, s. 85].

Mimika - sifət əzələlərinin dinamik ifadəsidir. Mimika (yunanca mimos, təqlid, simanın dəyişilməsi deməkdir) sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi anlamına gəlir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələridir. Müəyyən olunmuşdur ki, üz cizgilərinin yeddi mühüm sifət konfigurasiyası mövcuddur: bunlar, müvafiq olaraq yeddi emosiyanı ifadə edir. Sifətin ən ifadəli əlamətləri dodaqla qaş sahəsində yerləşir. Bura əsas mimika sahəsi adlanır. Mimika insan simasının bənzərsiz fərdiyyətini ifadə edir. Onun əsas vəzifəsi simanın ekspressiyalarında insanın duyğu və hisslərinin ifadəsi ilə şərtlənir [50, s. 86].

Proksemika - latınca *yaxınlıq* mənasındadır. İnsanın şəxsi məkanı olaraq ünsiyyət zamanı məxsusi rol oynayır. Danışan şəxs bu məkanı özünə aid hesab edərək onu hətta fiziki bədəninin davamı hesab edir. Ünsiyyət zamanı hər hansı şəxsi özümüdə yaxın buraxırıq, o cümlədən qolumuza girməsinə icazə veririk, bəzilərini isə özümüdə qətiyyəən yaxın buraxmırıq - şəxsi məkanın sərhədləri ünsiyyət zamanı subyektiv şəkildə bu cür müəyyən edilir. [55, s. 85].

Qeyd: Müxtəlif mənbələrdən topladığımız alınma terminlərin mənşəyinə nəzər saldıqda, daha çox yunan və latın mənşəli, aid olduqları sahəyə görə isə müvafiq olaraq informatika, iqtisadiyyat, tibb, kosmetologiya sahəsinə aid sözlərin üstünlük təşkil etdiyini görmək mümkündür.

NƏTİCƏ

Dildə qloballaşma dedikdə, hər hansı dilə məxsus sözlərin digər xalqlar tərəfindən də qəbul edilərək istifadəsi nəzərdə tutulur. Qloballaşan dünyada bu cür bəşəri proseslərdən kənar qalan dil təsəvvür etmək, sözsüz ki, çətindir.

Hər hansı dil az və ya çox dərəcədə qloballaşma şəraitində digər dillərlə qarşılıqlı münasibətlərdə olub söz alır və söz verir. Bunun nəticəsində dillərin leksik qatının formalaşmasında 2 istiqamət nəzərə çarpır. Bunlardan biri leksik fondun dilin öz sözləri hesabına, digəri isə yad dillərdən keçən sözlər hesabına zənginləşmədir. Alınma sözlər arasında bir qrup var ki, bunlar bir neçə dünya dillərində eyni fonetik tərkiblə işlənərək eyni mənanı ifadə edir. Belə sözlərə beynəlmiləl sözlər, yaxud internasionalizmlər deyilir. Internasionalizmlər fəaliyyətimizin müxtəlif sahələrinə aid olmaqla (iqtisadiyyat, siyasət, fəlsəfə, incəsənət, elm, texnika, kənd təsərrüfatı, kulinariya və s.) gündəlik nitqimizin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu cür sözlər milli mənşəli sözlər üçün yad olur. Bəzən isə başqa xalqın regionalist, etnoqrafik xüsusiyyətlərinin ifadəsinə xidmət edir. Bu cür sözlər dilçilik ədəbiyyatında etnoqrafizm, ekzotizm, regionalizm kimi adlandırılır.

Dilin leksik qatının zənginləşməsində iki yol müşahidə edilir: biri dilin daxili imkanları hesabına, ikincisi isə yad mənbələr hesabına. Son zamanlar xalqlararası beynəlxalq münasibətlərin inkişafı, təfəkkürdə, demokratik inkişafda ümumiliklərin mövcud olması, Avropa ölkələri ilə inteqrasiya prosesi dünya dillərinin zənginləşmə qaynaqlarına ciddi təsir göstərir. Bugünkü gün Avropa mənşəli terminoloji vahidlər dilimizdə də terminlərin yaranmasına təsir edən mühüm mənbələrdəndir. Müasir texniki avadanlıqlara, o cümlədən kommunikasiya, kosmos, kibernetika, informatika ilə bağlı anlayışlara nəzər saldıqda, başqa dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlərdən istifadənin üstünlüyünü görmək mümkündür.

Müstəqillikdən sonrakı illərdə dilimizin alınma terminlər hesabına zənginləşməsinin mənbələri əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli dəyişikliyə uğramışdır. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə bilavasitə əlaqəli şəkildə meydana gəlməkdədir. Sovetlər dönəmində Avropa dillərindən dilimizə keçən internasionalizmlərin hansı dilə aid olmasından asılı olmayaraq rus dili vasitəsilə keçirdi. Son illərdə dünya dillərində baş verən iqtisadi, mədəni əlaqələrin nəticəsi olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyilləri artmış, terminoloji vahidlərin mübadiləsində müxtəlif aspektli əlaqələrin yarandığı dillərə üstünlük verilməyə başlamışdır.

Dil faktları sübut edir ki, müxtəlif tarixi dövrlər ərzində elmi inkişaf səviyyəsinə görə öndə olmuş yunan, ərəb, latın, türk, rus, ingilis, fransız, alman də digər xalqlar daha az inkişafda olan xalqların dilinə və mədəniyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərərək həmin xalqların dilində elmi terminlər qatının beynəlmilləşməsində vacib rol oynamışlar.

Terminoloji qatın beynəlmilləl fondunun formalaşma prosesi araşdırmaçıları daim düşündürən məsələlərdən biri olmuşdur. Çünki bu, beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biri olmaqla, bütün dünya elmini əhatə edən problemdir. YUNESKO-nun keçən əsrin altmışıncı illərində məhz bu məsələ ilə əlaqədar xüsusi bir komitə yaratmağı da buna sübutdur. Yeni yaradılmış həmin Məsləhət Komitəsinin vəzifələrindən biri də elmi-texniki məfhumların əlaqələndirilərək vahid terminlər sisteminin yayılmasını təmin etmək idi.

Beynəlmilləşmə prosesi ilə bağlı dünya dilçiliyində həm elmi, həm də nəzəri cəhətdən diqqəti cəlb edən bir sıra məsələlər var, bunların araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan beynəlmilləl terminologiyada etimon dil məsələsinin tədqiqinə o qədər də əhəmiyyət verilmir. Belə ki, internasional terminologiya bir çox dillərin leksik fonduna daxil olduğu üçün aralıq dillər nəzərləri özlərinə dha çox cəlb etməkdədir. Bu isə əksər hallarda mövcud sözü qəbul edən və aralıq dilin aid olduğu coğrafi mühit, həmin dillərdə özünü göstərən müxtəlif mədəni, elmi və ictimai münasibətlərlə əlaqədardır.

Terminlər üslubi cəhətdən neytral hesab edilir. Bu o deməkdir ki, onlar hansı üslubda istifadə edilməsinə baxmayaraq, eyni mənanı ifadə edir. Qeyri-terminoloji leksik vahidlər terminlərdən fərqli olaraq məruz qaldığı üslubi şəraitlə əlaqədar olaraq məcazi mənalar da qazana bilir.

Dillər arasında qarşılıqlı zənginləşmə prosesinə, əsasən üç istiqamətdə aydınlıq gətirmək olar:

1. Bir dildən başqasına keçmiş lüğət vahidlərinin keçdikləri dildə rolu, onun strukturuna təsiri və təkmilləşməsində xidmətinin qiymətləndirilməsi;

2. Bu amillərin ictimai əhəmiyyəti;

Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi faktının qiymətləndirilməsinə tarixi münasibət.

İstehsal proseslərində insan əməyini əvəz edən avtomatlaşdırma, kosmosa çıxış və s. bu kimi uğurlu nailiyyətlər əsrimizdə böyük çevriliş yaratmışdır. Bəşəriyyətin tərəqqisi, bir çox alimlərin də dediyi kimi, bilavasitə məhz elmi-texniki inqilabla əlaqədardır. Şübhə yoxdur ki, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən bütün bu müsbət dəyişikliklər dildə, daha dəqiq desək, dilin terminoloji sistemində öz əksini tapmaqdadır. Sonsuz sayda yaranan yeni terminlər, yaxud sözün yeni yaranmış terminoloji funksiyası dillərin terminoloji leksikasını zənginləşdirir.

Kosmik araşdırmalar fəaliyyətimizin istənilən sahəsinə ciddi təsir etmişdir. Bu sahənin tərəqqisi müxtəlif elmlər üzrə yeni-yeni araşdırmaların sürətlənməsinə, mövcud tədqiqatların genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu sahə ilə bağlı öz dilimizin terminoloji leksikasına nəzər salsaq görərik ki, dövrü mətbuatda, televiziya və radio kanallarında, elmi ədəbiyyatda istifadə olunan kosmonavtika terminlərinin böyük bir qismi dilimizin öz vahidləri hesabına yaranmış olan terminlərdən ibarətdir. Bu sahə üzrə terminologiyanın inkişafı onunla əlaqəli olan bir neçə elmin, o cümlədən, kimya, astronomiya, fizika, tibb və digər elmlərə aid bir sıra terminlərin istifadə dairəsini genişləndirmişdir.

Çağdaş dilimizin terminoloji sistemi öz tərkibinə görə kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Düşünürük ki, bu baxımdan da müxtəlif sahələri əhatə edən terminoloji leksikanın dəqiqləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi üçün ən vacib şərt hər sahəni əhatə edən ayrı-ayrı terminoloji sözlüklərin tərtibidir. Bu sahədə son dövrlər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komitəsi çoxlu sayda ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji sözlüklərin tərtibinə nail olmuşdur. Həmin lüğətlərin böyük bir qismi ali və orta məktəblərdə istifadə üçün, həmçinin müxtəlif idarə və təşkilatlar, nəşriyyat və kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarına kömək məqsədilə təqdim olunmuşdur.

Ədəbi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmamış terminləri şərti olaraq 4 qrup abölmək olar:

1. Müəssisə və inzibati idarə adı bildirənlər;
2. Rəsmi-işgüzar üslubda işlənən vahidlər;
3. Titul, vəzifə, rütbə bildirən terminlər;
4. Gündəlik həyatda, sadə xalq dilində işlənən vahidlər.

Dilimizin termin yaratmaq imkanları ilə bərabər iqtisadi həyatın, elm və texnikanın sürətli şəkildə irəliləməsi, tərcümə prosesinin canlanması, kütləvi informasiya vasitələrinin, yazarların təzə terminlər yaratmaq istiqamətində meyillərinin artması səbəbilə müasir ədəbi dilimizdə çoxlu sayda terminoloji vahidlər yaranmışdır.

Terminlər bir çox dillərin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin alınma leksikasının əsasını təşkil edir. Beynəlmiləl terminoloji vahidlərin aid olduqları sahələr içərisində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, həmçinin iqtisadiyyata aid terminlər üstünlük təşkil etməkdədir. Lakin bununla yanaşı, istənilən sahədə az və ya çox dərəcədə internasionalizmlərə rast gəlmək mümkündür.

Şübhəsiz, göstərdiyimiz nümunələr müasir ədəbi dilimizdə terminyaratma prosesində mövcud olan üsul və vasitələrin kiçik bir hissəsini təşkil edir və bugünkü gün üçün olduqca səciyyəvi, çox istifadə edilən yollardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ELMİ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azər nəşr, 1995, 90 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı: Çıraq, 2010, 351 s.
3. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1990, 92 s.
4. Aslanov A.Ə. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, fil.elm.nam. almaq üçün təqdim edilmiş dis. , Bakı:1954
5. Aslanov V. Termin yaradıcılığında unifikasiya vacib şərtidir. [Mətn]: Azərbaycan terminologiyası problemləri: elmi-praktik konfransın materialları: 25-26 noyabr 1988-ci il // AzSSR Xalq Təhsili Nazirliyi , V.İ.Lenin ad. Azərb. Dövlət Ped. İn-tu ; AzSSR Elmlər Akademiyası Terminologiya komitəsi; s.31-35
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 554 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq- Qərb, 2006. A-D. 744 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı: Şərq- Qərb,2006. E-K. 790 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı: Şərq- Qərb,2006. Q-R. 670 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı: Şərq- Qərb,2006. S-Z. 708 s.
11. Azərbaycan terminologiyası problemləri. AzSSR EA Terminologiya Komitəsi. Bakı: 1988, 317s.
12. Bayramov İ. M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 119 s.
13. Bayramov İ. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: ADPU, 1999, 127 s.

14. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı: Nurlan, 2009, 155 s.
15. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər, Bakı: Azərnəşr, 1956, 88 s.
16. Cəfər M. Həmişə bizimlə, Bakı: Yazıçı, 1980, 360 s.
17. Cəfərov R. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları. Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 1990, 88 s.
18. Cəfərov S. Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, II hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
19. Cəfərov S.Ə. Dilimizin lüğət tərkibi və inkişaf yollarına dair // Azərbaycan məktəbi, № 1, 1945, s. 15-19
20. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
21. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. H.Araslı; Azərb. SSR Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyəti. Bakı: 1958, 42 səh.
22. Dəmirçizadə Ə.M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. AzSSR Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyi, Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu. Bakı: [s.n.], 1995, 48 s.
23. Dr. Əl-Abbasi Xeyri Nəşət Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2003, 193 s.
24. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 351 s.
25. Ələsgərov Z.A. Azərbaycan dili terminoloji fondunun zənginləşməsində müasir mətbuatın rolu. (1990-2000-ci illər), filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru adı almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı: 10.02.01 // AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: 2010, 24 s.
26. Hacıyev İ.Ə. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki dəyişikliklər haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan məktəbi, №1, 1953, s. 37-44
27. Həsənov H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.

28. Hüseyinzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, fonetika, morfolojiya (dərs vəsaiti) Bakı: ADU nəşriyyatı, 1954, 187 s.
29. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, 192 s.
30. Xudiyev N. M. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 477 s.
31. İsmayılova Y. Ş. Söz yaradıcılığı. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal., 2014., № 2(90), s. 103-105
32. İsrailova R.İ. Sovet dövründə Azərbaycan dili lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi və lüğətlərdə onun əks olunması, filologiya elmləri namizədi adı almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı 1971
33. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 398 s.
34. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar, Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989, 92 s.
35. Qarayev A.H. , Cəfərov S.Ə, Cəfərova K.Ə. Avropa mənşəli sözlərin izahlı lüğəti. Bakı: Maarif, 1999, 355 s.
36. Qasımov İ. Z. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı: Kitab aləmi 2011, 219 s.
37. Qasımov İkrəm. Azərbaycan terminologiyası (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2007, 264 s.
38. Qasımov M. Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır? Bakı: Azərənşr, 1967, 46 s.
39. Qasıмова R. Azərbaycan dilində leksik normalaşma. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 143 s.
40. Quliyev İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi. Dərs vəsaiti // ADPU. Bakı: 1991, 113 s.
41. Quliyev İ. Z. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin sintaktik yolla yaranan yeni mürəkkəb sözlər hesabına zənginləşməsi. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal., 2013., № 2(86) , s. 77-78

42. Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi. giriş: oxunmuş müəhazirənin icmalını // AzSSR Nazirlər Sovetinin Ali və Orta İxtisas Təhsili Komitəsi, V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu; red. N.Abbasova. Bakı: 1964, 24 s.
43. Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 450 s.
44. Məhərrəm qızı A. M. Dil quruculuğunun yeni mərhələsi. Söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan, 2004, 102 s.
45. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı: Xəzər, 2006, 370 s.
46. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1971, 368 s.
47. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 316 s.
48. Məmmədov N. Dil əlaqələri probleminin tədqiqi prinsiplərinə bir baxış // Türkologiya. Bakı, 2000, № 14. sa. 69-80
49. Məmmədov N. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmilləl sözlər. filol.elm.nam.avtoref. Bakı: 1966.
50. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: 1978, 199s.
51. Musayev E. Kərgüzarlığın təşkili. Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2003, 344 s.
52. Paşayeva G.B. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminlərin rolu. [Mətn]. // Dilçilik İnstitutunun əsərləri. - № 2.- 2012, s. 155-161
53. Rəcəbov Ə. Dil, şüür, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azər nəşr, 1993, 160 s.
54. Seyidov Y. M. Azərbaycan dilinin qrammatikasını. Bakı: Bakı Universiteti nəş-riyyatı, 2002, 368 s.
55. Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.
56. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: Nurlar, 2014, 400 s.
57. Talıbov Q. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi. Bakı: ADPU, 1988, 90 s.

58. Yaqubova T. R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar. Bakı: MBM, 2008, 152 s.
59. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 276 s.

Rus dilində

1. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972, 224 с.
2. Андрише Ж. Язык. М.: Наука, 1937, 404 с.
3. Бабаева С.К. Лингвистический анализ архивных терминов в Азербайджанском язжке. Автореф. диссерт. на соиск. канд. филол. наук, Баку, 2000, 128 с.
4. Бакаев Ч.Х. Роль языковых контактов в развитии языка курдов СССР. М., 1977
5. Брагина М.Е. К вопросу о причинах лексического заимствования // Актуальные проблемы лексикологии. Минск, 1970
6. Гареева М.С. О закономерностях в словообразовании романских языков – Вопросы языкознания, 1954, №1
7. Дежурив Ю.Д. Братченко И.Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия. М., 1972, с. 26-42
8. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи, М., 1957
9. Жупанов А. Квантитативная структура казахского текста. Алма-Ата, Наука, 1987, 147 с.
10. Исаев М.И. Языковое строительство как один из важнейших экстралингвистических факторов развития языка. «Язык и общество», М., Изд. «Наука», 1968.
11. Калинин А.В. Лексика русского языка. Москва: 1978, 231 с.
12. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979. 222 с.
13. Копнён П. Диалектика, логика, наука, М., Наука, 1973, 170 с.

14. Мусаев К.М. Основные проблемы изучения лексики тюркских языков. – СТ, 1978, №3.
15. Панский В. Лексикология современного русского языка. М., Наука, 1972, 327 с.
16. Розенталь Д. З., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., «Просвещение» 1976, 543 с.
17. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968
18. Ульман С. Семантические универсалии // Новые в лингвистике. Выпи. V, М., Прогресс, 1977, с. 288-291
19. Филин Ф.П. История общества и развития двуязычия // Известия АН СССР, 1970, вып. 3, т. XXIX, с. 12-19.